

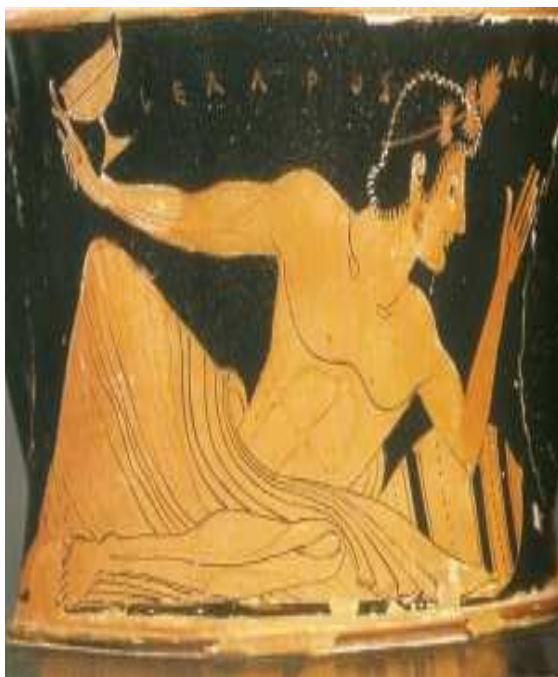

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Θέμα: «: «Σύνθεση της αθηναϊκής πολιτείας:
Πολίτες και μη-πολίτες στην κλασική Αθήνα»**

Φοιτήτρια: Κουρμπέτσου Ειρήνη (Α.Μ. 7/09/Μ052)

Εποπτεύουσα καθηγήτρια: Αδάμ – Μαγνήσαλη Σοφία

**Αθήνα,
Μάιος 2012**

Διπλωματική εργασία

Θέμα : «Σύνθεση της αθηναϊκής πολιτείας: Πολίτες και μη-πολίτες στην κλασική Αθήνα»

Περίληψη	1
Εισαγωγικές παρατηρήσεις	3
Μέρος I: Οι πολίτες στην κλασική Αθήνα	
Σύνθεση του σώματος των πολιτών στην Αθήνα των κλασικών χρόνων	
1.1.1 Οι γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες	
I. Η ιδιότητα του πολίτη	4
II. Η απασχόληση των Αθηναίων πολιτών	6
1.1.2 Οι ποιητοί πολίται	8
Συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής στην εκτελεστική εξουσία	
1.2.1 Σύσταση του σώματος των Αθηναίων πολιτών	10
1.2.2 Η συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου	10
I. Η Εκκλησία του Δήμου	12
II. Η Βουλή των Πεντακοσίων	19
1.2.3. Η ανάληψη αξιωμάτων	24
Συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής στη δικαστική εξουσία: δικαιώματα και υποχρεώσεις	
1.3.1. Διαδικασία εκδίκασης	39
1.3.2 Τα δικαστήρια	
I. Ο Άρειος Πάγος	42
II. Η Ηλιαία	44
III. Οι Διαιτητές	47
IV. Οι δικαστικές αρμοδιότητες σωμάτων της εκτελεστικής εξουσίας (Εκκλησίας του Δήμου & Βουλής των Πεντακοσίων)	49

Μέρος II: Οι μη – πολίτες στην κλασική Αθήνα	
2.1 Οι δούλοι	51
2.2 Οι μέτοικοι	58
2.3 Άλλοι μη – γνήσιοι Αθηναίοι	
2.3.1 Τα νόθα τέκνα Αθηναίων πολιτών	62
2.3.2 Οι <i>μητρούζενοι</i>	62
2.3.3 Άλλα τέκνα Αθηναίων πολιτών στερημένα πολιτικών δικαιωμάτων	64
Μέρος III: Οι μεταιχμιακά ανήκοντες στο σώμα των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής	
3.1 Οι γνήσιες Αθηναίες	65
3.1.1. Δικαιώματα των Αθηναίων γυναικών	66
3.1.2 Η απασχόληση των Αθηναίων γυναικών	72
3.2 Πολίτες στερημένοι πολιτικών δικαιωμάτων	
3.2.1 Οι «άτιμοι»	74
3.2.2. Οι εξόριστοι	77
3.2.3 Οι δεσμώτες	77
3.3. Οι ξένοι οι παρουσιαζόμενοι ως πολίτες	78
Συμπεράσματα	80
Βιβλιογραφία	81

Περίληψη

Η Αθήνα των κλασικών χρόνων έμεινε παγκοσμίως γνωστή για ένα κυρίως επίτευγμά της, το δημοκρατικό της πολίτευμα. Στην εργασία αυτή κάνουμε μια απόπειρα διερεύνησης του πολιτεύματος αυτού από τη σκοπιά του πολιτικού σώματος, ξεκινώντας από μια κεφαλαιώδη διάκριση σε πολίτες και μη –πολίτες.

Μετά από κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις περνάμε στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο αφορά τους πολίτες στην κλασική Αθήνα, αναφορικά με τους οποίους εξετάζουμε τις προϋποθέσεις που έπρεπε να πληροί κάποιος για να δικαιούται την ιδιότητα αυτή, αλλά και καθημερινότητα των Αθηναίων πολιτών, η οποία μας δίνει μια ιδέα για το απεριόριστο των δικαιωμάτων του επί της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης. Δίπλα σε αυτούς, τους γνήσιους Αθηναίους, υπήρχαν και εκείνοι που εκ των υστέρων (και όχι εκ γενετής δικαιωματικά) απέκτησαν το δικαίωμα του πολίτη. Το δικαίωμα αυτό παραχωρούταν είτε σε ατομικό, είτε σε συλλογικό επίπεδο, αλλά πάντως σε σπάνιες περιπτώσεις και μόνον το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο, δηλαδή ο Δήμος, έκρινε αυτή την παραχώρηση απολύτως αναγκαία. Η συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής στην εκτελεστική εξουσία συνδέεται με τη συγκρότηση της Εκκλησίας του Δήμου, ενώ σημαντικό ρόλο σε αυτή διαδραμάτιζε η Βουλή των Πεντακοσίων, όργανο με αρμοδιότητες κυρίως προπαρασκευαστικές των χειρισμών της Εκκλησίας του Δήμου. Επίσης, κάνουμε αναφορά στους Εννέα άρχοντες και τα λοιπά αξιώματα, που συνέβαλαν στην κατανομή των αρμοδιοτήτων και την εύρυθμη λειτουργία της αθηναϊκής πολιτείας. Όσον αφορά τη δικαστική εξουσία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η λειτουργία των πλέον σημαντικών οργάνων απονομής δικαιοσύνης, του Αρείου Πάγου, της Ηλιαίας και των Διαιτητών, ενώ παρόμοιες αρμοδιότητες είχαν και τα προαναφερθέντα κατεξοχήν σώματα της εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή η Εκκλησία του Δήμου και η Βουλή των Πεντακοσίων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας εξετάζουμε τον πληθυσμό που ανήκε στην κατηγορία των μη – πολιτών και αυτοί είναι οι δούλοι, οι μέτοικοι και κάποιοι άλλοι, όπως τα νόθα τέκνα Αθηναίων πολιτών, οι *μητρούξενoi* και άλλα τέκνα Αθηναίων πολιτών στερημένα πολιτικών δικαιωμάτων. Για τις κατηγορίες αυτές εξετάζουμε τη σύνθεσή τους, τις υποχρεώσεις τους και τα δικαιώματά τους, που εν σχέσει με εκείνα των Αθηναίων πολιτών οι μεν ήταν επαχθέστερες, τα δε λιγότερα.

Οι πρώτοι, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο υπέπεσαν σε δουλεία, θεωρούνταν μέρος της κινητής περιουσίας ενός οίκου ή της πόλης – αναλόγως αν ήταν ιδιωτικοί ή δημόσιοι – και δεν είχαν καμία εξουσία στον εαυτό ή τη ζωή τους. Οι δεύτεροι ήταν σε αρκετά καλύτερη μοίρα από την άποψη ότι αν και στερημένοι πολιτικής ιδιότητας, είχαν όμως κοινωνική υπόσταση, δικαιοπρακτικά δικαιώματα και το ελεύθερο στην ενασχόληση με το εμπόριο. Από τους άλλους που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων στα κλασικά χρόνια ήταν τα παιδιά των Αθηναίων που δεν αναγνωρίζονταν από τον οίκο τους και αυτά ήταν όσα δεν είχαν Αθηναία μητέρα ή όσα για διάφορους λόγους είχαν εκτεθεί – και λογικά το μέλλον τους ήταν η δουλεία.

Σε ένα τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας μας εξετάζουμε μια ομάδα ατόμων που ήταν στερημένοι πολιτικών δικαιωμάτων, δε θεωρούνταν όμως ρητά και απερίφραστα ξένοι του σώματος των Αθηναίων πολιτών. Από αυτούς πρώτοι είναι βέβαια οι γυναίκες, καθότι ως μητέρες από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα καθιερώθηκε να συνιστούν το βασικό κριτήριο για την εγγραφή ενός Αθηναίου στους καταλόγους της πόλης, αλλά και διατήρησης της πατρικής περιουσίας εντός του οίκου. Δεδομένου ότι η γυναίκα αντιμετωπιζόταν μονίμως ως ανήλικη, είχε ελάχιστα δικαιοπρακτικά δικαιώματα, τα οποία δε μπορούσε να διεκδικήσει η ίδια, αλλά μέσω κάποιου κυρίου – όπως περίπου οι μέτοικοι – η κοινωνική της παρουσία περιοριζόταν κυρίως στα θρησκευτικά της καθήκοντα. Η καθημερινότητά της επιβεβαιώνει αυτή την πραγματικότητα και μας αποκαλύπτει τις ελάχιστες ελευθερίες που της παρέχονταν στην καθημερινότητα της αθηναϊκής κοινωνίας και οι οποίες εξαρτιόνταν κυρίως από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του οίκου της. Από τους άλλους πολίτες που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων ήταν όσοι τα είχαν χάσει, μόνιμα ή για κάποιο ορισμένο διάστημα, λόγω διάπραξης κάποιου αδικήματος, ποινικού, αστικού ή οικονομικού. Στην κατηγορία αυτή επίσης ανήκαν όσοι διατελούσαν – επίσης προσωρινά ή μόνιμως – σε εξορία, εκείνοι που κρατούνταν δεσμώτες και κάποιοι που αν και ξένοι, όμως παρουσιάζονταν ως πολίτες - μέχρι βέβαια αποκαλύψεως της πραγματικής τους ταυτότητας. Η εργασία μας κλείνει με ορισμένα συμπεράσματα και διαπιστώσεις σχετικά με τη δημοκρατικότητα του αθηναϊκού πολιτεύματος, όπως αυτή αποδεικνύεται από τη θεμελιώδη μας διάκριση σε πολίτες και μη-πολίτες.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το μεγαλύτερο επίτευγμα της Αθήνας των κλασικών χρόνων είναι αδιαμφισβήτητα το δημοκρατικό της πολίτευμα, το οποίο αποτέλεσε τον πρόγονο όλων των δημοκρατικών πολιτειακών μορφών που προέκυψαν έως και τις μέρες μας. Εξετάζοντας τη λειτουργία του πολιτεύματος αυτού, θα επιχειρήσουμε τη διερεύνησή του μέσα από το πρίσμα μιας θεμελιώδους διάκρισης του πληθυσμού, που στήριζε αυτή την πολιτική μορφή, σε πολίτες και μη πολίτες. Η διάκριση αυτή συνήθως ταυτίζεται με μια άλλη, σε ελεύθερους και μη – ελεύθερους, οπότε σε αυτή περίπτωση η διάκριση σε πολίτες και μη – πολίτες αφορά υπό αυτή την οπτική μόνον τους ελεύθερους. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι από το σύνολο των ελευθέρων (μη-δούλων) πολίτες είναι οι άνδρες γνήσιοι απόγονοι αθηναϊκών οίκων, ενώ μη – πολίτες, ελεύθεροι χωρίς πολιτικά δικαιώματα και κυρίως οι γυναίκες και οι μέτοικοι.

Η πραγματικότητα, ωστόσο, είναι ότι μια ολική θεώρηση του πληθυσμού που ζούσε στην Αθήνα και τροφοδοτούσε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πολιτική ζωή της πόλης, επιβάλλει μια διαφορετική οπτική της διάκρισης σε πολίτες και μη – πολίτες. Έτσι, βλέπουμε ότι η κατηγορία των πρώτων, των πολιτών, οριοθετείται με αυστηρά και συγκεκριμένα κριτήρια. Στη δεύτερη, ωστόσο, μπορούμε να εντάξουμε τόσο ελεύθερους, όπως για παράδειγμα τους μετοίκους, όσο και μη- ελεύθερους και κατεξοχήν βέβαια τους δούλους. Τέλος, δε μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις ανθρώπων που ανήκουν μεταχρυσιακά στο σώμα των πολιτών. Εδώ εντάσσουμε κυρίως τις κόρες των γνήσιων Αθηναίων, που ήταν γραμμένες στις *φρατρίες* (αρχαίες συναθροίσεις οικογενειών), είχαν θρησκευτικά και κάποια νομικά δικαιώματα όχι όμως και πολιτικά, δηλαδή του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Επίσης εδώ υπάγονται και κάποιοι που είχαν κάποτε πολιτικά δικαιώματα και σε κάποια δεδομένη φάση τα έχουν χάσει είτε προσωρινά, είτε μόνιμα, όπως οι άτιμοι, οι εξόριστοι, οι δεσμώτες και ξένοι που παρανόμως παρουσιάζονταν ως πολίτες. Μια τέτοια θεώρηση σαφώς παρέχει μια ευρύτερη οπτική της αθηναϊκής κοινωνίας και της σχέσης της με την πολιτική υπόσταση της πόλης, που υπήρξε η γενέτειρα του πιο δημοφιλούς διαχρονικά και παγκοσμίως πολιτικού μορφώματος, της δημοκρατίας.

1.1 Σύνθεση του σώματος των πολιτών στην Αθήνα των κλασικών χρόνων

1.1.1 Οι γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες

I. Η ιδιότητα του πολίτη

Αθηναίος πολίτης θεωρούταν εκείνος που ήταν ελεύθερος και είχε πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Οι προϋποθέσεις αυτές ουσιαστικά καθιερώθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και έπειτα, ο οποίος επέβαλε μια σειρά από μέτρα, που επέφεραν την κοινωνική ειρήνη. Στα πλαίσια της *σεισάχθειας* (απόσχισης βαρών) ο Σόλων κατήγγησε χρέη Αθηναίων προς το δημόσιο τα οποία έθεταν σε κίνδυνο την προσωπική τους ελευθερία και κυρίως αγροτών, απαγόρευσε τη σύναψη δανείων με εγγύηση την προσωπική ελευθερία ήτοι το δανεισμό "επί σώμασιν", απελευθέρωσε όσους πολίτες είχαν δουλωθεί λόγω χρεών και επέτρεψε στους Αθηναίους, που είχαν μεταναστεύσει λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των χρεών τους και είχαν χάσει πλέον τα πολιτικά τους δικαιώματα, να επιστρέψουν. Επιπλέον, παρέσχε πολιτικά δικαιώματα και στην τελευταία οικονομικά και κοινωνικά τάξη, τους *θήτες*, έδωσε στην Εκκλησία του Δήμου τη δύναμη εκλογής των αρχόντων της πόλης και καθιέρωσε την τακτική σύγκλησή της. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές εξηγείται γιατί ο Σόλων θεωρήθηκε ως ο "πατέρας της δημοκρατίας" και γιατί ο ίδιος ο Αριστοτέλης όχι πολύ αργότερα θα έγραφε ότι με το Σόλωνα "αρχή δημοκρατίας εγένετο".

Σημαντικές μεταρρυθμίσεις επέφερε στη συνέχεια και ο Κλεισθένης. Την εποχή εκείνη η πόλη των Αθηνών αριθμούσε περίπου 30.000-40.000 πολίτες. Η οικονομική, ταξική και κοινωνική διαστρωμάτωση της αθηναϊκής κοινωνίας είχε ως αποτέλεσμα να αναλαμβάνουν οι πλούσιοι το μεγαλύτερο μέρος από τα βάρη των κρατικών και στρατιωτικών δαπανών, αλλά επίσης και τις διοικητικές θέσεις της πόλης – κράτους, ενώ αντίστοιχα οι αστοί και περισσότερο οι θήτες μονοπωλούσαν στην Εκκλησία και στα δικαστήρια, έναντι του αγροτικού πληθυσμού, που ζούσε για πολλούς λόγους αναγκαστικά αποκομμένος από τα πολιτικά δρώμενα¹. Η σημαντικότερη των αλλαγών που επέφερε ήταν τα μέτρα με τα οποία αποδυναμώθηκαν πολιτικά οι παραδοσιακές *φρατρίες* και στη θέση τους δημιουργήθηκαν δέκα φυλές, από τις

¹ Μπιργάλια, Ν., "Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

οποίες η καθεμία περιλάμβανε πληθυσμό και από τις τρεις *τριπτόες* της πόλης, μία του *άστεος* μία της *παράλιας* και μία της *μεσογαίας*, ενώ ως βασικό συστατικό της πολιτικής οργάνωσης της Αθήνας ορίστηκαν οι Δήμοι, ο αριθμός των οποίων έφτανε τους εκατό². Επίσης θεσπίστηκε, μεταξύ άλλων, να πιστοποιείται η ιδιότητα του πολίτη με την εγγραφή στους καταλόγους της πόλης. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν ως δικαιούχοι να φέρουν την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη όσοι κατάγονταν από άνδρες Αθηναίους που ήταν εγγεγραμμένοι στους νεοσυσταθέντες Δήμους. Η εγγραφή στους καταλόγους ήταν το μόνο εχέγγυο για την ευκρινή διαχωρισμό σε πολίτες και μη-πολίτες³.

Σύμφωνα με το νόμο του Περικλή, που θεσπίστηκε το 451πΧ, απαγορευόταν ο γάμος μεταξύ ενός Αθηναίου πολίτη και μιας γυναίκας που δεν ανήκε σε οικογένεια Αθηναίων πολιτών. Αυτό σημαίνει ότι πλέον στη διαδικασία πολιτογράφησης τρόπον τινά συμμετέχει και η γυναίκα, αφού πολίτες πλέον θεωρούνταν μόνο όσοι είχαν και τους δύο γονείς Αθηναίους και προέρχονταν από νόμιμο γάμο. Σε περίπτωση παράβασης του νόμου αυτού (για παράδειγμα εάν η γυναίκα δεν ήταν αστή) ο γάμος και τα παιδιά που θα προέκυπταν από αυτόν, δεν αναγνωρίζονταν νομικά και τα τελευταία δεν αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα. Επίσης, αν κάποιος ψευδώς δήλωνε ότι και οι δύο του γονείς ήταν ελεύθεροι Αθηναίοι άρα δικαιούταν την πολιτογράφηση, αλλά στη δοκιμασία αποδεικνυόταν το μη αληθές των λόγων του, αποκλειόταν από τους καταλόγους. Είχε βέβαια το δικαίωμα της έφεσης, αλλά με τον κίνδυνο να πωληθεί ως δούλος σε περίπτωση καταδικαστικής αποφάσεως⁴.

Αντίθετα, τα παιδιά των γνήσιων Αθηναίων πολιτών, που προέρχονταν από νόμιμο γάμο, εγγράφονταν στα αρχεία του Δήμου, στον οποίο ανήκε ο πατέρας τους. Για την εξάλειψη διακρίσεων σχετικά με την καταγωγή ή την προέλευση, καθιερώθηκε να καταγράφονται το όνομα του αγοριού, το όνομα του πατέρα του και η φυλή του⁵. Από τους καταλόγους αυτούς, συνεπώς, αποκλείονταν μόνον όσοι άνδρες δεν είχαν φτάσει στην ενηλικίωση, δεν είχαν και τους δύο γονείς Αθηναίους και όσοι είχαν χάσει (προσωρινά ή μόνιμα) τα πολιτικά τους δικαιώματα. Επίσης, τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, οι Αθηναίοι τα παρουσίαζαν δέκα μέρες μετά τη

² Μιχόπουλος, Μ. *Από τον Θησέα στον Κλεισθένη, Η πορεία προς την Πνύκα*, εκδ. Σάκκουλα, 2004, σ. 124-138

³ Mosse, Claude, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα, Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 1996, σ. 45

⁴ Όπ.π., σ. 49-50, 57

⁵ Σακελλάρειο, Μ. Β., *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Εκδ. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο, 2004, σ. 12

γέννησή τους στη θρησκευτική κοινότητα των γονέων, τη *φρατρία* τους⁶. Επομένως, ο κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν ταυτόχρονα μέλος μιας οικογένειας, ενός γένους, μιας φρατρίας, ενός δήμου⁷ και μιας φυλής.

II. Η απασχόληση των Αθηναίων πολιτών

Τα παιδιά των γνήσιων Αθηναίων έως και τα επτά τους χρόνια μάθαιναν τα πρώτα τους γράμματα στο σπίτι μέσα από τα παιχνίδια και τα παραμύθια. Από την ηλικία των επτά και έπειτα συστηματική εκπαίδευση παρεχόταν μόνο στα αγόρια και αυτή κυρίως περιλάμβανε γυμναστική (που παρεχόταν από τους *παιδοτρίβας*), μουσική (από τους *κιθαριστές*) και γράμματα (από τους *γραμματιστές*). Η εκπαίδευση αυτή στόχευε στην ηθική καλλιέργεια των παιδιών, στη διανοητική και πνευματική τους ανάπτυξη, αλλά και την αισθητική παιδεία. Παράλληλα, διασφάλιζε την υγιή κοινωνική τους παρουσία και συμμετοχικότητα και πρόσβλεπε στην ενδυνάμωση του πατριωτισμού και του ηρωισμού τους.

Οι άνδρες – πολίτες είχαν ως κύριο έργο τους τις υποθέσεις της πόλης και δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τις καθημερινές ανάγκες της οικογένειας. Στο σπίτι είχαν το δικό τους χώρο, τον *ανδρώνα*, που ήταν και το πιο επίσημο δωμάτιο του σπιτιού. Εκεί παρετίθεντο τα επίσημα δείπνα των Αθηναίων, όπου έτρωγαν, διασκέδαζαν και επιδίδονταν σε πολιτικές και φιλοσοφικές συζητήσεις.

Στα κατώτερα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας συγκαταλέγονταν όσοι γεωργοί είχαν μικρούς κλήρους γης, οι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων και εργαστηρίων, όσοι εργάζονταν ως μισθωτοί στα δημόσια έργα ή ακόμη και στις επιχειρήσεις άλλων, όσοι ξεφόρτωναν τα εμπορικά πλοία στον Πειραιά, ή κάποτε συνόδευαν φορτία επί πληρωμή⁸. Η κατηγορία αυτή των πολιτών συγκροτούσε τους *πένητες*, το πιο αδύναμο οικονομικά μέρος της πόλης. Η κακή οικονομική τους κατάσταση εν μέρει είχε να κάνει και με την παρουσία δούλων και μετοίκων στην αγορά εργασίας, οι οποίοι οπωσδήποτε μείωναν σημαντικά τις θέσεις χειρονακτικής απασχόλησης⁹. Από εκείνους που έμεναν στην ύπαιθρο οι περισσότεροι ήταν κυρίως

⁶ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, Claude, Schnapp - Gourbeillon, Annie, *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας 2000 - 31 π.Χ.*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2001, σ. 371

⁷, **Μιχόπουλος**, σσ. 124 - 138

⁸ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 372

⁹ Σακελλάριου, σ. 46

γεωργοί, κτηνοτρόφοι, ψαράδες, κυνηγοί, υλοτόμοι, λατόμοι, ή μεταλλωρύχοι. Όσοι ασχολούνταν με τη γεωργία έμεναν ως επί το πλείστον στο ύπαιθρο, δηλαδή μακριά από το άστυ, γεγονός που τους κρατούσε μακριά από την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων ή και δικαιωμάτων, για παράδειγμα τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Από αυτούς που έμεναν στο άστυ κάποιοι απασχολούνταν ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες, δηλαδή είτε εργάζονταν είτε είχαν επιχείρηση δική τους. Αυτοί, τεχνίτες, έμποροι ή βιοτέχνες, ήταν αγγειοπλάστες, αγγειογράφοι, βαφείς, βυρσοδέψες, σκυτοτόμοι, κρεοπώλες, ιατροί, έμποροι, τραπεζίτες, κα. Αυτοί συγκροτούσαν τα μεσαία οικονομικά στρώματα. Τα μεσαία στρώματα υπολογίζεται ότι τον 5^ο αιώνα συγκροτούσαν το 40-45%, ενώ τον 4^ο αιώνα το 24-26%. Οι αυτοαπασχολούμενοι και ημερομίσθιοι τον 5^ο αιώνα ήταν περίπου το 50 με 55% επί του συνολικού πληθυσμού, ενώ τον 4^ο αιώνα ανήλθαν στο 60 έως 70%¹⁰. Βέβαια, η μισθωτή εργασία δεν ήταν διόλου συνηθισμένη για τους πολίτες, τους γνήσιους και ελεύθερους Αθηναίους, αλλά μάλλον δηλωτική της δυσχερούς οικονομικής τους κατάστασης. Τις περισσότερες χειρωνακτικές ή μισθωτές εργασίες διεκπεραίωναν οι δούλοι ή οι μέτοικοι. Σε ορισμένες μάλιστα και όχι ιδιαίτερα σπάνιες περιπτώσεις συνέβαινε να εργάζονται στο ίδιο εργοτάξιο οι *πένητες* Αθηναίοι με μετοίκους και δούλους¹¹.

Ακόμη, όμως, και εκείνοι που ανήκαν στα κατώτατα οικονομικά στρώματα συμμετείχαν σε όλες τις εκδηλώσεις της πόλης και αντιμετώπιζονταν ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας. Για να διασφαλιστεί αυτό στην πράξη κατά καιρούς θεσπίστηκαν μια σειρά μέτρων οικονομικής ενίσχυσής τους. Για τη συμμετοχή τους στην δικαστική και εκτελεστική εξουσία της πόλης χωρίς αυτή να αποβαίνει εις βάρος του βιοπορισμού τους θεσπίστηκαν οι μισθοί (ο *ηλιαστικός*, ο *βουλευτικός*, κοκ). Για τη συμμετοχή τους στα θρησκευτικά και πολιτισμικά δρώμενα της πόλης επί Περικλέους καθιερώθηκαν τα *θεωρικά*, που ενίσχυναν τη δυνατότητα παρακολούθησης των θεατρικών παραστάσεων¹², η σπουδαιότητα των οποίων αποδεικνύεται από το γεγονός ότι αποκαλούνταν *διδασκαλίες*. Κι αυτό γιατί κατά κοινή ομολογία ο δραματικός ποιητής ασκούσε ηθοπλαστικό έργο, συνέβαλλε στην καλλιέργεια της ευαισθησίας των θεατών του, στην ανάπτυξη της νοημοσύνης τους, στην ενίσχυση

¹⁰ Σακελλαρίου, Μ., "ΑΜΕΣΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΙΣΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ" στο Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ (25, 06 - 04 - 2000)

¹¹ Mosse, σ. 63

¹² Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ, 372

της σκέψης και της κρίσης τους και στην αύξηση της ικανότητάς τους να σχηματίζουν και να εκφέρουν γνώμη και θέση, οφέλη που μακροπρόθεσμα συνέβαλαν στο να είναι επαρκέστερα διαπαιδαγωγημένοι για την εκπλήρωση των ποικίλων δημόσιων καθηκόντων τους¹³. Τα θεωρικά ανέρχονταν στο ποσό των δύο οβολών κατ' άτομο και δη πένητα Αθηναίο πολίτη ειδικά για τις εορταστικές εκδηλώσεις των *Μεγάλων* (ή *Κατ' άστει*) *Διονυσίων*, αλλά και των *Επιληναίων Διονυσίων*, στα πλαίσια των οποίων λάμβαναν χώρα μεταξύ των άλλων λατρευτικών δρωμένων και δραματικοί αγώνες¹⁴.

1.1.2 Οι ποιητοί πολίται

Πέρα από τους γνήσιους πολίτες, υπήρχαν κι εκείνοι που αποκτούσαν την ιδιότητα του πολίτη ως αναγνώριση και ανταμοιβή κάποιας σημαντικής υπηρεσίας τους προς την πόλη, είτε στον πόλεμο, είτε στα οικονομικά της. Οι κατ' απονομή πολίτες, οι *ποιητοί*, αποκτούσαν την ιδιότητά τους αυτή είτε ατομικά, είτε συλλογικά, αναλόγως της προσφοράς τους και της σκοπιμότητας της πόλης (για παράδειγμα αν την παραχωρούσε ως τιμητική διάκριση ή προκειμένου για την πληθυσμιακή ενίσχυση της πόλης).

Η πρώτη ατομική απονομή της ιδιότητας του πολίτη λέγεται από τον Πλούταρχο¹⁵ ότι έγινε προς το γιο που ο Περικλής απέκτησε με τη Μιλήσια εταίρα Ασπασία. Η απονομή αυτή έγινε μετά από σχετικό αίτημα του Περικλή, ο οποίος είχε ήδη χάσει από το λοιμό τους δύο γιους του από το νόμιμο γάμο του. Πάντως, ήταν εξαιρετικά σπάνια η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη σε έναν ξένο, παραδείγματος χάριν σε έναν μητρόξενο ή έναν μέτοικο, και αυτό θα γινόταν κυρίως ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και ανταμοιβής για κάποια υψίστης σημασίας προσφορά του προς την πόλη. Συνηθέστερα παρέχeto ισοτέλεια, που ερμηνευόταν ως απαλλαγή από πρόσθετες οικονομικές επιβαρύνσεις¹⁶.

Στις περιπτώσεις συλλογικής απονομής της ιδιότητας του πολίτη, η πρώτη έγινε, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος, επί Σόλωνα, όταν ο νομοθέτης επέτρεψε

¹³ Δεσποτόπουλου, Κ., "ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

¹⁴ Σακελλάριου, σ. 411

¹⁵ Πλουτάρχου, *Περικλής*, 37,5

¹⁶ Σακελλάριου, σ. 138

στους Αθηναίους, που είχαν εγκαταλείψει την πόλη λόγω της αδυναμίας τους να καλύψουν τα χρέη τους και του συνακόλουθου φόβου έκπτωσης σε κατάσταση δουλείας, να επιστρέψουν με όλα τα πρότερα δικαιώματά τους. Ο Ισοκράτης, από την άλλη, ισχυρίζεται ότι η πρώτη απονομή έγινε προς τους Πλαταιείς, συμμάχους των Αθηναίων, των οποίων η πόλη καταστράφηκε το 427πΧ από τους Σπαρτιάτες και τους Βοιωτούς¹⁷. Ο Αριστοτέλης αναφέρει μια δεύτερη περίπτωση απονομής της ιδιότητας του πολίτη επί Πεισίστρατου, καθώς και μια τρίτη επί Κλεισθένους, ο οποίος ενέταξε στους καταλόγους των Αθηναίων πολλούς μετοίκους, ακόμη και δούλους¹⁸. Ο Διόδωρος αναγνωρίζει ως δεύτερη ομαδική απονομή της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη εκείνη που αφορούσε τους μετοίκους, οι οποίοι υπηρέτησαν την πόλη ως κωπηλάτες του στόλου της στη μάχη των Αργινουσών το 406πΧ και ως τρίτη περίπτωση εκείνη των Σαμίων, το 405πΧ, τους οποίους οι Αθηναίοι θέλησαν να τιμήσουν για την ακλόνητη πίστη τους ως σύμμαχοι.

Επομένως, πολίτης μπορούσε να γίνει μόνον ένας ξένος για τον οποίο ο Δήμος αποφάσιζε ότι είχε προσφέρει σημαντικά στην πόλη, ώστε άξιζε η αναγνώρισή της προσφοράς του με την εγγραφή στους καταλόγους της πόλης. Οι πολίτες αυτοί εξομοιώνονταν σε όλα με τους γνήσιους πολίτες και είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Το μόνο που τους απαγορευόταν ήταν η συμμετοχή τους στο ιερατείο της πόλης και η ανάληψη κάποιου αξιώματος ή κάποιας αρχής. Αυτός ο περιορισμός ήρθε ωστόσο για τη δεύτερη γενιά, τους *νεοπολίτες*, τους γιούς δηλαδή των ποιητών πολιτών που προέκυψαν από γάμο τους με Αθηναία κόρη¹⁹.

¹⁷ Ισοκράτους, *Παναθηναϊκός*, 74

¹⁸ Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* XIII, 5

¹⁹ Mosse, σ. 52

1.2 Συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής στην εκτελεστική εξουσία

1.2.1 Σύσταση του σώματος των Αθηναίων πολιτών

Τα πολιτικά δικαιώματα των Αθηναίων διαμορφώθηκαν κάτω από τις μεταρρυθμίσεις αρχικά του Σόλωνα, κατόπιν του Κλεισθένη²⁰, έπειτα του Εφιάλτη και τέλος του Περικλή. Ο τελευταίος το 451πΧ εισηγήθηκε και πέρασε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο πολιτικά δικαιώματα είχαν όσοι άνδρες προέρχονταν από γάμους που συνάπτονταν μεταξύ ενός γνήσιου Αθηναίου πολίτη και μιας κοπέλας που προέρχονταν από οικογένεια γνήσιων Αθηναίων. Φαίνεται λοιπόν ότι η προϋπόθεση της καταγωγής από γονείς εξίσου Αθηναίους πολίτες καθιερώθηκε περίπου στα μέσα του 5^{ου} πΧ αιώνα, καθώς έως τότε αρκούσε να είναι ο πατέρας γνήσιος Αθηναίος²¹ (οι *μητρόξενοι*), όπως ήταν ο Κίμωνας, ο Θεμιστοκλής, και άλλοι γνωστοί και σημαντικοί άνδρες της Αθήνας.

Ο Αθηναίος πολίτης είχε δικαιώματα καταρχήν πολιτικά και νομικά, αλλά επίσης κληρονομικά κυρίως όσον αφορά την απόκτηση γης και ακίνητης περιουσίας (*έγκτησις*). Η μεταβίβαση και διανομή της γης θεωρούνταν πολύ σοβαρή υπόθεση και αυτό φαίνεται μεταξύ άλλων και από την ειδική άδεια που απαιτούνταν για να δοθεί γη σε ξένο²² – μια εξαιρετικά σπάνια περίπτωση, που συνήθως επιφυλασσόταν μόνο για τους ξένους που είχαν γίνει πολίτες (*οι ποιητοί πολίται*). Στα πολιτικά δικαιώματα των γνήσιων Αθηναίων πολιτών περιλαμβάνονταν το δικαίωμα συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου και ανάληψης δημόσιων αξιωμάτων.

1.2.2 Η συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου

Στην Εκκλησία του Δήμου συμμετείχαν οι γνήσιοι Αθηναίοι από είκοσι χρονών και άνω, ώστε να έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Θεωρητικά η συμμετοχή του ξεκινούσε ήδη στα δεκαοχτώ, αφού με την ενηλικίωσή

²⁰ Σακελλάριου, σ. 107

²¹ Όπ.π, σ. 129

²² Mosse, σ. 62

του γραφόταν στο *ληξιαρχικόν γραμματεῖον* όπου ήταν εγγεγραμμένος και ο πατέρας του, καθώς και στους εκκλησιαστικούς καταλόγους. Η εγγραφή δε γινόταν αυτόματα, αλλά μετά από εξακρίβωση σχετικά με το κατά πόσο το παιδί ήταν όντως καταγόμενο από πατέρα και μητέρα Αθηναίους, άρα γνήσιος και ελεύθερος και αν ήταν όντως στην κατάλληλη ηλικία. Η εξακρίβωση αυτή γινόταν κάθε χρόνο από μια φορά για όλα τα αγόρια της γενιάς που ενηλικιώνονταν²³. Η πολιτογράφηση λοιπόν γινόταν με απόφαση της συνέλευσης του Δήμου και κατόπιν με έλεγχο της Βουλής, η οποία μάλιστα επέβαλε ποινές (χρηματικές ως επί το πλείστον) στους δημότες που από δόλο ή έστω αμέλεια συνέβαλαν στην πολιτογράφηση αγοριών τα οποία δεν το δικαιούταν²⁴.

Αν και στη θεωρία, λοιπόν, η ιδιότητα του πολίτη αποδιδόταν σε κάποιον γνήσιο Αθηναίο στην ηλικία των δεκαοχτώ ετών, στην πράξη, ωστόσο, αυτό ήταν ανεφάρμοστο, γιατί για δύο χρόνια, από τα δεκαοχτώ ως τα είκοσί τους οι Αθηναίοι υπηρετούσαν ένα είδος στρατιωτικής θητείας, την *εφηβεία*²⁵. Αυτά τα δύο χρόνια – από τα δεκαοχτώ έως τα είκοσί τους – ήταν μια μεταβατική περίοδος, προπαρασκευαστική για την ανάληψη της ιδιότητας του πολίτη.

Μετά το τέλος του ελέγχου σε κάθε φυλή γινόταν μια συνεδρίαση από τους πατέρες των νέων πολιτών. Στη συνεδρίαση αυτή εκλέγονταν τρεις πολίτες της φυλής άνω των σαράντα ετών που θεωρούνταν ικανοί να εκπαιδεύσουν τα αγόρια για τα νέα τους καθήκοντα. Σε κατοπινή συνέλευση του Δήμου για κάθε φυλή οριζόταν ένας εκ των τριών προτεινόμενων ονομάτων, που θα ανέλαμβανε ως *σωφρονιστής* των εφήβων της φυλής του. Για τη διατροφή κάθε εφήβου το κράτος έδινε, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης (*Αθηναίων Πολιτεία*), τέσσερις οβολούς και για κάθε σωφρονιστή έξι, δηλαδή μια δραχμή²⁶. Ως επόπτης των εφήβων όλων των φυλών ανέλαμβανε ένας *κοσμητής*, ενώ επίσης παραχωρούνταν δύο *γυμναστάς* και ορισμένοι ειδικοί στη χρήση διαφόρων όπλων.

Μέσα στον πρώτο χρόνο της θητείας τους οι έφηβοι είχαν επισκεφτεί τα ιερά της πόλης, είχαν φυλάξει τα τείχη της και είχαν δώσει μια στρατιωτική επίδειξη. Μετά από αυτές τις δοκιμασίες έπαιρναν από την πόλη ασπίδα και δόρυ και έτσι

²³ Σακελλάριου, σ. 130

²⁴ Οπ.π., σ. 133

²⁵ Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σ., *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5ος και 4ος π.Χ. αι.)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη 2009, σ. 39

²⁶ Σακελλάριου, σ. 132

περνούσαν σε μια δεύτερη φάση, που περιλάμβανε περιπολίες και φρούρηση φυλακίων²⁷.

Στρατεύσιμοι ήταν οι Αθηναίοι από την ηλικία των είκοσι χρόνων και έως και τα πενήντα, αλλά μόνον αν το απαιτούσαν οι συνθήκες. Από το πεντηκοστό έτος και έπειτα, ήταν όπως και οι έφηβοι χρησιμοποιούμενοι μόνο σε εξαιρετικά μεγάλη ανάγκη προάσπισης της πόλης. Την εποχή του Αριστοτέλη τα ονόματα όλων των στρατεύσιμων βρίσκονταν σε (σαρανταδύο – μία για κάθε σειρά, από την ηλικία των δεκαοχτώ έως των εξήντα) χάλκινες στήλες, που τοποθετούνταν μπροστά από το Βουλευτήριο²⁸.

Τον 5^ο αιώνα πΧ υπολογίζεται ότι το πολιτικό σώμα περιελάμβανε περί τους 40.000 Αθηναίους. Οι μισοί από αυτούς ζούσαν στην ύπαιθρο ασχολούμενοι με γεωργικές εργασίες, εκτός και αν τα προς συζήτηση θέματα ήταν πολύ σημαντικά ή τους αφορούσαν άμεσα. Αυτό σημαίνει ότι οι συνεδριάσεις γίνονταν αναγκαστικά με τους μισούς από αυτούς · για την ακρίβεια ο αριθμός των ενεργών και τακτικών εκκλησιαζόμενων υπολογίζεται στους χίλιους με δύο χιλιάδες πολίτες²⁹. Το θέμα που ετίθετο προς συζήτηση στην Εκκλησία είχε πρώτα απασχολήσει τους πεντακόσιους της Βουλής και κατόπιν παρουσιαζόταν στους Αθηναίους πολίτες, καθώς οι νόμοι όριζαν ότι *ουδέν απροβούλευτον* δεν τίθεται προς συζήτηση. Αφού, επομένως, δινόταν η έγκριση από τη Βουλή να συζητηθεί ένα θέμα στην Εκκλησία του Δήμου, και αφού αποφασίζονταν η προβλεπόμενη γι αυτό μέρα, τότε περνούσε στη φάση της δημόσιας συζήτησης στην Εκκλησία του Δήμου.

I. Η Εκκλησία του Δήμου

Οι συνεδριάσεις του Δήμου διαρκούσαν όλη μέρα, από την ανατολή του ηλίου ως αργά το μεσημέρι. Τόπος σύγκλησης της Εκκλησίας ήταν αρχικά η Αγορά³⁰, από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα ή τις αρχές του 5^{ου} ο λόφος της Πνύκας³¹, ίσως ακόμη και το θέατρο του Διονύσου (από τα χρόνια του Περικλή και έπειτα). Πριν την αρχή κάθε συνεδρίασης της Εκκλησίας πραγματοποιούνταν επικλήσεις στους θεούς και θυσίες, ώστε να βοηθήσουν στη λήψη σωστών αποφάσεων. Αντίστοιχα απευθύνονταν κατάρες εναντίον εκείνων που θα επιχειρούσαν να παρασύρουν το Δήμο σε

²⁷ Σακελλάριου, σ. 133

²⁸ Αδάμ, σ. 64

²⁹ Όπ.π, σ. 40

³⁰ Σακελλάριου, σ. 222

³¹ Όπ.π, σ. 167, 213

εσφαλμένες αποφάσεις, θα αποκάλυπταν μυστικά στους εχθρούς, ή θα πρότειναν απερίσκεπτα αλλαγή νόμου ή ψηφίσματος κ.τ.λ. Έπειτα, παρουσιάζονταν στους συγκεντρωμένους τα προβουλεύματα, τα θέματα που η Βουλή είχε εγκρίνει να περάσουν προς συζήτηση –ή τουλάχιστο έως και τον 4^ο αιώνα, όπου διαπιστώνεται μια κάποια μείωση των δικαιοδοσιών της Βουλής. Ο κήρυκας έθετε την τυπική ερώτηση «τις αγορεύειν βούλεται;» και έτσι εκδήλωναν το ενδιαφέρον τους όσοι είχαν σκοπό να εκθέσουν τη θέση τους.

Στις συζητήσεις αυτές είχε δικαίωμα να πάρει μέρος ο κάθε Αθηναίος πολίτης – αρκεί να μην εκκρεμούσε σε βάρος του κάποια δίκη - και όχι πάντα μόνον οι ειδικοί σε κάθε θέμα. Ο πολίτης που έπαιρνε το λόγο, φορούσε στο κεφάλι του στεφάνι από μυρτιά, για να είναι σεβαστός και είχε υπόψη του ότι θα έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός στις διατυπώσεις του, καθότι σε κάθε ψήφισμα αναφερόταν ποιός το είχε προτείνει ("ὁ τὰδε εἶπεν"), άρα υπήρχε ο κίνδυνος αν μεταγενέστερα, θεωρούνταν ότι η εισήγησή του είχε παρασύρει το Δήμο σε εσφαλμένη απόφαση, να τιμωρηθεί. Βέβαια, υπήρχε και ο θεσμός της *άδειας* · σε μία από τις τρεις "νόμιμες" Εκκλησίες (*την ταῖς ἰκετηρίαις*) όποιος πολίτης το επιθυμούσε, ζητούσε το δικαίωμα να αιτηθεί και να λάβει βεβαίωση ατιμωρησίας, ώστε να μπορεί να μιλήσει ελεύθερα προς το Δήμο για θέματα που επρόκειτο να συζητηθούν και να τεθούν προς ψήφιση. Για την τήρηση της τάξης κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων φρόντιζαν οι πρυτάνεις, ενώ ένα σώμα Σκυθών τοξοτών ανέλαμβανε την «αστυνομική» φύλαξη της Εκκλησίας.

Ζητήματα που ήταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας του Δήμου κατά τα κλασικά χρόνια ήταν:

- Η ψήφιση νέων νόμων – ακόμη και για οικονομικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα το νόμισμα, τα μέτρα και στα σταθμά, κα
- Η εκλογή ορισμένων από τους άρχοντες της πόλης,
- Ο έλεγχος των οργάνων της δημόσιας διοίκησης (για παράδειγμα είχε τη δύναμη να καθαιρεί Στρατηγούς που θεωρούσε ανίκανους ή ανυπάκουους και να διώκει ποινικά όσους είχαν κατηγορηθεί με *εισαγγελία* για κατάχρηση εξουσίας³²). Ο έλεγχος γινόταν με *χειροτονία* και η αποδοκιμασία εκφραζόταν με *καταχειροτονία*.

³² Σακελλάριου, σ. 192

- Η επιβολή των ποινών της δήμευσης της περιουσίας, της εξορίας και του θανάτου,
- Η απόφαση για αποστολή πρέσβων, για σύναψη συμμαχιών, ή συνθηκών ειρήνης ή κήρυξη πολέμου,
- Σε φάση πολέμου ήταν επίσης ο ορισμός των στρατηγών, ο καθορισμός των στρατευσίμων και της στρατηγικής που θα ακολουθείτο, ακόμη και τους οικονομικού προϋπολογισμού.
- Η κατασκευή ναών και βωμών, η καθιέρωση νέων τελετών ή λατρειών, αλλά και οργάνωση των θρησκευτικών εορτών³³.

Οι περισσότερες αποφάσεις (τα *ψηφίσματα*) λαμβάνονταν με ανάταση του χεριού (*χειροτονία*). Η τυπική φράση για την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων της ψηφοφορίας ήταν «έδοξε τῷ δήμῳ»³⁴. Εξαίρεση σημειωνόταν στις περιπτώσεις όπου το θέμα ήταν εξαιρετικά σοβαρό και άρα η ψηφοφορία θα έπρεπε να είναι μυστική (*οστρακισμός*). Η τελική απόφαση χαρασσόταν σε μια λίθινη στήλη, ώστε να είναι ενήμεροι όλοι του αποτελέσματος³⁵.

Εάν κάποιος πολίτης θεωρούσε ότι κάποιο ψήφισμα της Εκκλησίας αντίβαινε σε κάποιον (όχι μόνο γραπτό, αλλά άγραφο) νόμο της πόλης ή ότι δεν είχε ακολουθηθεί η νόμιμη διαδικασία, μπορούσε να υποβάλλει αγωγή, τη *γραφή παρανόμων*, την οποία ανέλαμβανε να εκδικάσει η Ηλιαία. Η γραφή παρανόμων ήταν μια αγωγή ή καταγγελία, την οποία μπορούσε να υποβάλλει κάθε πολίτης εντός ενός έτους είτε από την έκδοσή κάποιου προβουλευματος της Βουλής ή ενός νόμου – ψηφίσματος του Δήμου. Η υποβολή της αγωγής αυτής είχε άμεση συνέπεια την αναστολή εφαρμογής των προσβαλλομένων πράξεων, μέχρι εκδόσεως αποφάσεως της Ηλιαίας. Στη σύνθεση του αντίστοιχου δικαστηρίου συμμετείχαν χίλιοι πολίτες, οι οποίοι αποφάσιζαν όχι μόνο για την εγκυρότητα της καταγγελίας και τη νομιμότητα του προβουλευματος ή του ψηφίσματος, αλλά επίσης είχαν τη δυνατότητα να κινήσουν διαδικασίες για το δικαστικό έλεγχο και τιμωρία των εισηγητών των νόμων ή των εκδοτών των διοικητικών πράξεων που είχαν κριθεί προς ακύρωση. Εάν τελικά αποδεικνυόταν ότι όντως κάποιος πολίτης είχε προβεί σε πρόταση ψηφίσματος που ήταν αντίθετα με το νόμο, η ποινή ήταν πολύ αυστηρή έως και θανατική τόσο για τον ίδιο τον προτείνοντα (που αν ολίσθαινε στο ίδιο ατόπημα

³³ Σακελλάριου, σ. 14

³⁴ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 250

³⁵ Mosse, σ. 65

για τρεις φορές είχε βέβαιη τη στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων, την *ατιμία*)³⁶ όσο και για τον αξιωματούχο ή τους αξιωματούχους που από απροσεξία άφησαν την πρόταση να προχωρήσει³⁷ και κυρίως εναντίον του προέδρου της «Εκκλησίας του Δήμου», που άφησε να διαπραχθεί κάποια παρατυπία³⁸ · εάν όμως αποδεικνυόταν αβάσιμη η αγωγή, ο ενάγων τιμωρούνταν και η νομοθετική διαδικασία συνεχιζόταν ή ο ψηφισθείς νέος νόμος ανακτούσε την ανασταλθείσα ισχύ του³⁹. Η γραφή παρανόμων ήταν ένα μέτρο που ουσιαστικά σήμαινε αυτοπεριορισμό του Δήμου ως προς τη δύναμή του⁴⁰. Πράγματι, θεωρείται ένα μέτρο που δεν στόχευε το Δήμο ως νομοθέτη, αλλά εκείνους που παρέσυραν το Δήμο σε επιβλαβή αποφάσεις⁴¹.

Συναφής με τη γραφή παρανόμων ήταν η *γραφή νόμον μή Έπιτήδειον θεῖναι*, η οποία αφορούσε τη θέσπιση ασύμφορου νόμου, δηλαδή νόμου που αντίκειται στα συμφέροντα της πόλεως. Η διαφορά της γραφής αυτής από τη *γραφή παρανόμων* συνίστατο στο ότι αφορούσε μόνο νόμους, όχι ψηφίσματα. Οι ποινές που επισύρονταν από μια καταδίκη επί αυτής της γραφής ήταν κατά πολύ βαρύτερες από τις ποινές της *γραφής παρανόμων* και όχι σπάνια έφταναν έως το θάνατο⁴². Και οι δύο αυτές γραφές πάντως είχαν μάλλον προληπτικό χαρακτήρα · οι σοβαρές ποινές που προβλέπονταν, λειτουργούσαν αποτρεπτικά στη θέσπιση νέων νομοθετικών ρυθμίσεων που ενδέχεται να ήταν υπονομευτικές προς τη λειτουργία του πολιτεύματος.

Αρχικά φαίνεται ότι η Εκκλησία συγκαλούνταν μια φορά στην αρχή κάθε πρυτανείας, δηλαδή περίπου κάθε μήνα, που σημαίνει συνολικά γύρω στις δέκα φορές το χρόνο (τουλάχιστο). Αργότερα πραγματοποιούνταν από τριάντα έξι έως και σαράντα, τέσσερις σε κάθε πρυτανεία και κάποιες άλλες έκτακτες. Γύρω στον 4^ο αιώνα κατά κανόνα συγκαλούνταν 10 από τις πρώτες και 30 από τις δεύτερες⁴³. Στην πραγματικότητά φαίνεται ότι δεν υπήρχε κάποιος αυστηρός περιορισμός για τον αριθμό των συγκαλούμενων εκκλησιών ή για τα προς συζήτηση θέματα – για παράδειγμα θα μπορούσε να συγκληθεί κάποια μέρα κατά την οποία κρινόταν

³⁶ Μάνεση, Αρ. & Σπυρόπουλου Φιλ., "ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

³⁷ Σακελλάριου, σ. 157

³⁸ Σακελλάριου, Μ., "Πώς λειτουργούσε η αθηναϊκή δημοκρατία. Η νομοθεσία" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

³⁹ Μάνεση. & Σπυρόπουλου, ό.π.

⁴⁰ Σακελλάριου, σ. 110

⁴¹ Ό.π., σ. 161

⁴² Μάνεση. & Σπυρόπουλου, ό.π.

⁴³ Σακελλάριου, σ.165

αναγκαίο, έστω και για ένα θέμα (αν και φαίνεται ότι ένας περιοριστικός παράγοντας ήταν το οικονομικό και η καταβολή των μισθών)⁴⁴.

Η Εκκλησία του Δήμου συνεδρίαζε όχι ακριβώς σε τακτές ημερομηνίες, αλλά μάλλον σε τακτά χρονικά διαστήματα. Οι συνεδριάσεις της διακρίνονταν σε κύριες και κοινές ή απλές. Από τις συνεδριάσεις γενικά δύο μόνον είχαν συγκεκριμένες ημερομηνίες σύγκλησης. Έτσι, ξέρουμε ότι τουλάχιστο τον 4ο αιώνα είχε καθιερωθεί ως ημερομηνία διεξαγωγής της πρώτης κύριας συνεδρίασης η 11^η του Εκατομβαιώνος (που ήταν ο 1ος μήνας για το αττικό ημερολόγιο). Η δεύτερη γινόταν μετά Μεγάλα Διονύσια και συγκεκριμένα μεταξύ των 16 και 21 του Ελαφηβολιώνος.

Για τις άλλες κύριες εκκλησίες ή για τις κοινές, δεν υπήρξαν ποτέ ορισμένες ημερομηνίες⁴⁵. Στις δύο πρώτες κύριες συνεδριάσεις τις συνεδριάσεις υπήρχε μια συγκεκριμένη ημερήσια διάταξη:

- την επικύρωση και διοίκηση των αρχόντων⁴⁶: πρώτα παρουσιαζόταν η έκθεση του άρχοντα και κατόπιν οι εκκλησιαζόμενοι καλούνταν να ψηφίσουν δια χειροτονίας για το αν θα αναλάβει ή όχι η άσκηση του αξιώματος,
- την εξέταση κατηγοριών περί προδοσίας, ειδικά κατά τινός άρχοντα ή διαφθοράς του⁴⁷ - για παράδειγμα είναι γνωστές διάφορες περιπτώσεις ανάκλησης ή καταδίκης από μέρους του Δήμου κάποιου στρατηγού που ήδη είχε αναχωρήσει στα πλαίσια κάποιας εκστρατείας κατόπιν καταγγελίας⁴⁸ (όπως έγινε στην περίπτωση των Αργινούσων και σε αρκετές άλλες⁴⁹),
- την εξέταση κατηγοριών περί συκοφαντίας ή διατάραξης δημόσιας εορτής⁵⁰,
- την αναφορά σε δημευμένες περιουσίες και σε αγωγές σχετικά με κληρονομικά θέματα⁵¹,
- τη συζήτηση ζητημάτων σχετικών με την τροφοδοσία και τον επισιτισμό της πόλης⁵²,
- την παρουσίαση εκθέσεων σχετικά με τα αμυντικά θέματα της πόλης⁵³. Στα πλαίσια αυτά εκλέγει τους πρέσβεις, δίνει οδηγίες για τις δέουσες ενέργειες

⁴⁴ Σακελλάριου, σ. 165

⁴⁵ Όπ.π, σ. 165

⁴⁶ Όπ.π, σ. 553

⁴⁷ Όπ.π, σ. 166, 554

⁴⁸ Όπ.π., σ. 554

⁴⁹ Δεσποτόπουλου, Κ., "ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ" στο Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ (25, 06 - 04 - 2000)

⁵⁰ Σακελλάριου, σ. 165

⁵¹ Όπ.π, σ. 166

⁵² Όπ.π, σ. 165

τους, λαμβάνει υπόψη τις αναφορές τους για τις πράξεις τους, μετά την επιστροφή τους, και τους κρίνει ανάλογα. Παρομοίως εκλέγει τους στρατηγούς και όλες τις άλλες πολεμικές αρχές, δίνει οδηγίες για τις πολεμικές επιχειρήσεις, αποφασίζει για τις πολεμικές δαπάνες για τον αριθμό των επιστράτων πολιτών και βοηθητικών ανδρών (μετοίκων ή δούλων) στο πεζικό και τον στόλο και μετά την επιστροφή τους, κρίνει τους στρατηγούς που είχαν ηττηθεί, ακόμη και τους νικητές που δεν είχαν τηρήσει τα "νόμιμα".

Από τις τακτικές συνεδριάσεις κάθε πρυτανείας η πρώτη έκρινε αιτήσεις πολιτών, ενώ οι δύο επόμενες συζητούσαν τρία θρησκευτικά θέματα, τρία διεθνή και τρία διοικητικά⁵⁴. Από τα πιο σημαντικά θέματα ήταν η ψήφιση νέων νόμων, για τους οποίους βέβαια η Βουλή είχε υποβάλλει προηγουμένως το σχετικό *προβούλευμα*, καθότι είχε καθιερωθεί να μη συζητείται και να μην ψηφίζεται "μηδέν απροβούλευτον". Η Βουλή επομένως, λειτουργούσε προπαρασκευαστικά, αλλά δεν είχε δικαίωμα να αρνηθεί να την υποβολή προβουλεύματος για κάποιο ζήτημα, εάν είχε αντίθετη τοποθέτηση προς αυτό. Αντίθετα, ήταν υποχρεωμένη να αναγνωρίσει στο Δήμο να αποφασίσει "ό,τι άν αυτό δοκεί άριστον είναι".

Επίσης γνωρίζουμε ότι σε μια και συγκεκριμένα την κύρια Εκκλησία της έκτης πρυτανείας ψηφίζονταν θέματα αποπομπής, *οστρακισμού* πολιτών τους οποίους ο Δήμος θεωρούσε για κάποιο λόγο κίνδυνο για τη δημοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι ο οστρακισμός δεν ήταν δικαστική, αλλά αμιγώς πολιτική πράξη⁵⁵. Στη συνεδρίαση αυτή αποφασιζόταν καταρχήν αν ο Δήμος έκρινε ότι έπρεπε το έτος εκείνο να επιβληθεί ο οστρακισμός προς διαφύλαξη του πολιτεύματος, ενώ το πρόσωπο που θα οστρακιζόταν κρινόταν μια άλλη μέρα, με αναγραφή του ονόματός του σε *όστρακα* (θραύσματα πήλινων αγγείων)⁵⁶ ή σπανιότερα με *ψήφους* (χαλίκια)⁵⁷. Η απόφαση, συνεπώς, λαμβανόταν απευθείας, χωρίς προγενέστερη συζήτηση και μόνον αν είχαν συγκεντρωθεί έξι χιλιάδες ψήφοι, ο ελάχιστος δηλαδή νομίμως απαιτούμενος αριθμός εκκλησιαζόντων. Για οστρακισμούς που είχαν αποφασιστεί σε συνέλευση του Δήμου στην Αγορά, γνωρίζουμε ότι ο χώρος περιφρασσόταν ενώ αφήνονταν δέκα είσοδοι, μία για κάθε φυλή να εισέρχεται από αυτή και να εναποθέτουν τα μέλη της τα

⁵³ Σακελλάριου, σ. 165

⁵⁴ Οπ.π, σ. 165

⁵⁵ Οπ.π, σ. 397

⁵⁶ Οπ.π, σ. 166

⁵⁷ Οπ.π, σ. 167

όστρακά τους και στη συνέχεια ακολουθούσε η καταμέτρηση και η εξαγωγή του αποτελέσματος⁵⁸. Η ισχύς του οστρακισμού διήρκεσε για μια δεκαετία. Από τα ονόματα για τα οποία γνωρίζουμε ότι υπέστησαν το μέτρο του οστρακισμού συνάγουμε το συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ένα μέτρο που καθιερώθηκε προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος σύμπραξης κάποιου πολιτικού ηγέτη με ξένη δύναμη, που θα υπονόμει το υπάρχον πολίτευμα. Φυσικά, δεν έλειψαν και περιπτώσεις κατάχρησης του θεσμού στα πλαίσια των πολιτικών αντιπαλοτήτων⁵⁹. Πάντως, ο θεσμός περιέπεσε σε αχρηστία κατά την τελευταία δεκαπενταετία του 5^{ου} αιώνα⁶⁰.

Μια άλλη συνεδρίαση, αντίστοιχα, συζητούσε την απονομή χάριτος, ενώ οι άλλες αφορούσαν καθημερινά ζητήματα. Η κοινή Εκκλησία συγκαλούνταν για τη συζήτηση διαφόρων θεμάτων, όχι πάντα ή εξίσου σημαντικών⁶¹. Από τα πιο σημαντικά θέματα για τα οποία καλούνταν να αποφασίσει η Εκκλησία του Δήμου ήταν ο χειρισμός διπλωματικών θεμάτων, η αντιμετώπιση πολεμικών προκλήσεων, η κήρυξη πολέμου και η διεύθυνση των πολεμικών επιχειρήσεων⁶².

Οι έκτακτες συνεδριάσεις γίνονταν όταν δεν είχε τελειώσει η συζήτηση για κάποια υπόθεση, ή όταν η πόλη αντιμετώπιζε κάποιο σοβαρό πρόβλημα για το οποίο έπρεπε να ληφθεί άμεσα μια κοινή απόφαση και αν το είχε αιτηθεί ένας άρχων ενόψει κάποιου σημαντικού γεγονότος. Σε τέτοιες επιπτώσεις επίσης επιβαλλόταν ο *Δήμος πληθύνων*, να είναι δηλαδή όσο το δυνατό μεγαλύτερος ο αριθμός των συμμετεχόντων, ώστε η απόφαση να είναι όσο το δυνατό περισσότερο καθολικής αποδοχής. Όταν υπήρχε κάποια επείγουσα σύγκληση και άρα δεν τηρούνταν οι κανονικές διαδικασίες, η Εκκλησία αυτή ήταν η *σύγκλητος*⁶³.

Επίσης, γύρω στον 4^ο αιώνα προκειμένου να διασφαλιστεί η ευρύτερη συμμετοχή των Αθηναίων στις συνελεύσεις – καθότι ήταν επιβεβλημένη μόνον ηθικά, όχι πολιτικά - καθιερώθηκε ο εκκλησιαστικός μισθός, μια συμβολική αποζημίωση εκείνων που αφήναν τις εργασίες τους και θα είχαν ζημία μιας ημέρας από την παρουσία τους στην Εκκλησία⁶⁴. Το ύψος του μισθού αυτού ήταν ανά συνεδρίαση αρχικά ένας οβολός και αργότερα τρεις. Ένα αναμενόμενο, αλλά

⁵⁸ Σακελλάριου, σ. 222

⁵⁹ Όπ.π., σ. 558-559

⁶⁰ Όπ.π., σ. 399

⁶¹ Όπ.π., σ. 165

⁶² Όπ.π., σ. 551

⁶³ Όπ.π., σ. 164

⁶⁴ Όπ.π., σ. 550

οπωσδήποτε θλιβερό αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν να αποτελείται το πλήθος των εκκλησιαζόμενων όχι από εκπροσώπους όλων των τάξεων – άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε οι αγρότες και όσοι έμεναν μακριά από το άστυ αναγκαστικά απουσίαζαν τις περισσότερες φορές – αλλά κυρίως από τους φτωχότερους της πόλης. Μακροπρόθεσμη συνέπεια ήταν η υπερψήφιση προτάσεων με βασικό κριτήριο να ενισχυθούν άμεσα και αισθητά τα οικονομικά της πόλης – όπως έγινε για παράδειγμα με τη σικελική εκστρατεία, που όμως σήμαινε και την αρχή του τέλους για την αθηναϊκή δημοκρατία.

II. Η Βουλή των Πεντακοσίων

Η Βουλή ήταν το δεύτερο σε σημαντικότητα – μετά την Εκκλησία του Δήμου – πολιτειακό όργανο της Αθήνας. Συστάθηκε με τη νομοθεσία του Κλεισθένη (508/507πΧ)⁶⁵, ενώ από το Σόλωνα είχε αναδειχθεί σε όργανο με προβουλευτικές αρμοδιότητες, που εξέταζε δηλαδή τα προς συζήτηση θέματα και έκαναν τις προτάσεις τους, τα *προβουλεύματα*⁶⁶. Η λειτουργία αυτή πρόσβλεπε στον περιορισμό ή πάντως στον έλεγχο της παντοδυναμίας της Εκκλησίας του Δήμου. Παράλληλα, στόχευε στην αποφυγή των αυθαιρεσιών, αλλά και των αδυναμιών της νομοθετικής και πολιτικής υπόστασης και λειτουργίας του⁶⁷. Ο Κλεισθένης παρέσχε τη δυνατότητα συμμετοχής στο βουλευτικό σώμα και στους θήτες, καταλύοντας οριστικά τον άλλοτε αριστοκρατικό χαρακτήρα του θεσμού⁶⁸. Μάλιστα, οι θήτες επεδίωξαν έντονα την αντιπροσώπευσή τους στη Βουλή και στα πλαίσια αυτής της εξέλιξης και την καθιέρωση του βουλευτικού μισθού⁶⁹.

Τυπικά, στη Βουλή των πεντακοσίων συμμετείχαν γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες που να είναι τουλάχιστο στο τριακοστό έτος της ηλικίας τους. Κάθε μία από τις δέκα φυλές της Αττικής πρότεινε πενήντα άτομα⁷⁰ κρίνοντας κυρίως βάσει του αποδεδειγμένου και γνήσιου ενδιαφέροντος κάποιου μέλους τους για τα κοινά. Οι ενδιαφερόμενοι έθεταν υποψηφιότητα και ακολουθούσε κλήρωση - και μάλιστα από

⁶⁵ Αδάμ, σ. 51

⁶⁶ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 251

⁶⁷ Σακελλάριου, σ. 161, 551

⁶⁸ Οπ.π, σ. 407

⁶⁹ Οπ.π, σ. 408

⁷⁰ Αδάμ, σ. 51

κυάμων, με κουκιά δηλαδή⁷¹ - από την οποία προέκυπταν για την κάθε μία από τις δέκα φυλές πενήντα βουλευτές, ώστε τελικά συγκροτούνταν ένα συνολικό σώμα πεντακοσίων βουλευτών. Εκείνοι που έμεναν εκτός βουλής από την κλήρωση, ήταν οι αναπληρωματικοί βουλευτές. Εκείνος που θα αναδεικνυόταν βουλευτής έπρεπε πρώτα να δώσει όρκο, ότι θα εξυπηρετήσει στο ακέραιο τα συμφέροντα της πόλης του.

Κανονικά το αξίωμα αυτό, όπως και άλλα που είχαν προέλευση από τα χρόνια της αριστοκρατίας, είχε ετήσια διάρκεια. Επί δημοκρατίας έγινε μια παραχώρηση για την άσκηση μιας δεύτερης βουλευτικής θητείας, με την προϋπόθεση ωστόσο να υπάρχει μια ασυνέχεια⁷². Έτσι, σε περίπτωση εκλογής, ο καθένας είχε δικαίωμα να διατελέσει βουλευτής μόνον δύο φορές στη ζωή του⁷³ - τα οποία δε θα πρέπει να ήταν συναπτά δεδομένου ότι έπρεπε να μεσολαβήσει χρόνος για τη λογοδοσία- ενώ η κάθε θητεία ήταν ετήσια. Οι προϋποθέσεις για να γίνει κάποιος βουλευτής ήταν καταρχήν να έχει συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας του, να μην έχει υπάρξει λιποτάκτης ή ρίψασπις, να μην έχει πράξει εις βάρος των γονέων του και να μην έχει διασπαθίσει την πατρική του περιουσία⁷⁴. Επιπλέον, υπήρχε μια διαδικασία κατά την οποία οι απερχόμενοι βουλευτές ζητούσαν από τους επόμενους να αποδείξουν ότι ήταν γνήσιοι πολίτες και ότι πληρούσαν τις προϋποθέσεις για την ανάληψη του αξιώματος *δοκίμαζαν* δηλαδή τον υποψήφιο αν ήταν έντιμος, αν πλήρωνε τακτικά τους φόρους του, αν ήταν ευσεβής προς τους θεούς αν είχε πάρει μέρος σε εκστρατείες και, τέλος, αν ήταν άψογη η συμπεριφορά του απέναντι των γονέων του και τελικά όρκο έπαιρναν μόνον όσοι επιτύγχαναν στη δοκιμασία αυτή⁷⁵. Αρχικά αρμόδια για αυτή τη δοκιμασία ήταν η Βουλή, αλλά γύρω στον 5^ο αιώνα οι υποψήφιοι απέκτησαν το δικαίωμα προσφυγής στην Ηλιαία σε περίπτωση που ήθελε να εφεσιβάλλει κατά της απορριπτικής απόφασης της Βουλής⁷⁶.

Αν και δεν προβλεπόταν κάποιος περιορισμός όσον αφορά την εισοδηματική τάξη από την οποία να προέρχεται, το πιο εύλογο είναι ότι ως επί το πλείστον επιλέγονταν ανάμεσα στους πολίτες των πιο εύπορων οικογενειών, οι οποίοι δεν θα είχαν πρόβλημα στο να αφιερώνουν καθημερινά χρόνο προκειμένου για τα θέματα της πόλης. Βέβαια, οι βουλευτές λάμβαναν *βουλευτικό μισθό*, που ήταν όμως μια

⁷¹ Σακελλάριου, σ. 172

⁷² Όπ.π, σ. 68

⁷³ Αδάμ, σ. 51

⁷⁴ Σακελλάριου, σ. 172

⁷⁵ Όπ.π, σ. 173

⁷⁶ Όπ.π, σ. 190

πολύ μικρή αποζημίωση για την ενασχόλησή τους με την ιδιότητα αυτή και έχαιρε εκτιμήσεως κυρίως από αυτούς που όντως είχαν βιοτικό πρόβλημα. Μάλιστα, για τον 4^ο αιώνα, την εποχή του Αριστοτέλη, γνωρίζουμε ότι το ποσό ανερχόταν στους πέντε οβολούς ημερησίως, όταν ένα εργατικό ημερομίσθιο αποζημιωνόταν με δέκα, ενώ για τους βουλευτές που πρυτάνευε η φυλή τους ήταν ένας οβολός επιπλέον⁷⁷. Γι' αυτό διατυπώνεται η άποψη ότι η δεύτερη θητεία επετράπη κυριότατα λόγω των λίγων ενδιαφερόμενων για το έργο αυτό⁷⁸.

Είχαν όμως ορισμένα προνόμια, όπως ότι φορούσαν το διακριτικό των αρχόντων στέφανο από μύρτα και ότι είχαν τιμητικές θέσεις σε εορταστικές ή θεατρικές εκδηλώσεις και σε τελετές. Επιπλέον, έχαιραν ενός είδους "ασυλίας", δεδομένου ότι μόνο με απόφαση των υπολοίπων βουλευτών ήταν δυνατό, για σοβαρούς και τεκμηριωμένους λόγους, να εκπέσουν του αξιώματός τους. Επίσης απαλλάσσονταν από τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, το οποίο βέβαια ήταν αναγκαίο, δεδομένης της αναγκαιότητας λειτουργίας της Βουλής με ολομέλεια τμημάτων. Ακόμη, οι απερχόμενοι βουλευτές που λογοδοτούσαν προς το Δήμο επιτυχώς, κέρδιζαν ένα χρυσό στέφανο · αντίθετα, αν ο Δήμος εντόπιζε παραλείψεις ή ευθύνες, είχαν να δώσουν λόγο στη δικαιοσύνη πλέον⁷⁹.

Η βουλή συνεδρίαζε στο βουλευτήριο σχεδόν καθημερινά – πλην των ημερών που ήταν γιορτές ή αργίες – δηλαδή πάνω από διακόσιες πενήντα φορές το χρόνο. Θέματα για τα οποία συνεδρίαζε η Βουλή ήταν:

- Σχετικά με το Δήμο: η δοκιμασία των νέων που επρόκειτο να εγγραφούν στα μητρώα της πόλης⁸⁰,
- Σχετικά με την Εκκλησία του Δήμου: ο έλεγχος των προτάσεων προς την Εκκλησία και η εποπτεία για την εφαρμογή τους,
- Σχετικά με την πολεμική οργάνωση της πόλης: η οργάνωση του πεζικού, του ιππικού⁸¹ και του στόλου, ο έλεγχος των κατασκευών του ναυτικού και των οπλοστασίων⁸². Κατά τον 5^ο πΧ αιώνα μάλιστα όριζε ακόμη και το ποσό που επιβαλλόταν στις άλλες πόλεις για την συμμετοχή τους στην Αθηναϊκή συμμαχία.

⁷⁷ Σακελλάριου, σ. 172

⁷⁸ Οπ.π., σ. 173

⁷⁹ Οπ.π., σ. 173

⁸⁰ Οπ.π., σ. 174

⁸¹ Οπ.π., σ. 174

⁸² Οπ.π., σ. 175

- Σχετικά με τα οικονομικά: η διαχείριση και ο έλεγχος των πόρων, εσόδων και εξόδων της πόλης και των αξιωματούχων που εμπλέκονταν στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών⁸³, η επιβολή διαφόρων προστίμων σε πολίτες (έως και το ύψος των πεντακοσίων δραχμών σε κάθε πολίτη⁸⁴), η καταβολή βοηθημάτων προς τους ανάπηρους⁸⁵, ο προγραμματισμός και η εκπόνηση δημόσιων έργων.
- Σχετικά με την εξωτερική πολιτική⁸⁶: η μελέτη συνθηκών και συμφωνιών με άλλες πόλεις, οι διαπραγματεύσεις και η υποβολή στο Δήμο έκθεσης της πορείας του υπό μορφή *προβουλεύματος*⁸⁷ και η αντιμετώπιση των ξένων διπλωματικών αποστολών,
- Σχετικά με την εσωτερική πολιτική: η καθοδήγηση των υπαλλήλων της πόλης και ο έλεγχος του απολογισμού των αξιωματούχων και των δικαστών. Επίσης, είχε εποπτικό ρόλο στις θρησκευτικές εκδηλώσεις της πόλης, τις γιορτές και τις τελετουργίες⁸⁸. Επιπλέον, είχε την εποπτεία κατασκευής δημόσιων έργων και τον έλεγχο τόσο της ποιότητας του έργου όσο και της οικονομικής κάλυψής του⁸⁹.

Είναι εμφανές ότι ένα μεγάλο μέρος των εξουσιών της Βουλής και ειδικά όσον αφορά τις δικαστικές δικαιοδοσίες, προερχόταν από την αποδυνάμωση του Αρείου Πάγου – και άρα πιθανόν να σημειώθηκε επί Εφιάλτου⁹⁰. Η δύναμή της αυτή διατηρήθηκε τουλάχιστο ως τον 4^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία φαίνεται να σημειώθηκαν διάφορες αλλαγές στην οργάνωση της πόλης.

Επειδή τα θέματα που έπρεπε να συζητηθούν πρωτίστως στις συνεδριάσεις της Βουλής ήταν πολλά και ποικίλα, συνήθως σχηματίζονταν ειδικές επιτροπές, ώστε να μην υπάρχει ανάγκη ενασχόλησης της ολομέλειας με την κάθε υπόθεση – κάτι που οπωσδήποτε θα ήταν χρονοβόρο και δυσλειτουργικό. Συνεπώς, ο ρόλος της Βουλής ήταν συμβουλευτικός προς την Εκκλησία του Δήμου, αλλά επίσης συντονιστικός και εποπτικός των διαδικασιών που ακολουθούνταν σε διάφορες περιπτώσεις. Από την άλλη, κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να προτείνει στην Εκκλησία του Δήμου αλλαγές

⁸³ Σακελλάριου, σ. 175

⁸⁴ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 252 και Σακελλάριου, σ. 176

⁸⁵ Σακελλάριου, σ. 174

⁸⁶ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 251

⁸⁷ Σακελλάριου, σ. 175

⁸⁸ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 252

⁸⁹ Σακελλάριου, σ. 175

⁹⁰ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 251 και Αδάμ, σ.53

επί των εκάστοτε προς επικύρωση προβουλευμάτων ή και να αρνηθεί την ψήφιση κάποιου.

Η ηγεσία της βουλής κάθε 35-36 μέρες περνούσε από τη μία φυλή στην άλλη⁹¹ (η για την ακρίβεια είχαν 37 μέρες οι πρώτες έξι πρυτανείες και 36 οι υπόλοιπες τέσσερις), ώστε όλο το πολιτικό έτος διακρινόταν σε δέκα πρυτανείες⁹². Οι βουλευτές της φυλής που ήταν κάθε φορά στην εξουσία ονομάζονταν *πρυτάνεις* και η φυλή τους *πρυτανεύουσα*⁹³. Οι πρυτάνεις λάμβαναν ένα όβολό πρόσθετο επί του βουλευτικού μισθού. Η σειρά διαδοχής των φυλών στην πρυτανεία οριζόταν κάθε φορά με κλήρο⁹⁴.

Η πρυτανεύουσα φυλή ήταν υπεύθυνη για την καθημερινή σύγκληση της Εκκλησίας, για την ημερήσια της διάταξη, για την υποδοχή των ξένων πρέσβων και των αγγελιοφόρων, την παραλαβή επίσημων εγγράφων και επιστολών και φυσικά τη σύγκληση της Βουλής και του Δήμου⁹⁵. Οι συνεδριάσεις διεξάγονταν στο *βουλευτήριο*, στα νότια της αγοράς, και σε αυτές συμμετείχαν αυστηρά και μόνο οι βουλευτές. Μόνον οι στρατηγοί επιτρεπόταν να παρευρίσκονται αυτοδικαίως στις συνεδριάσεις της. Οι άλλοι πολίτες, ακόμη και οι άρχοντες που δεν ήταν μέλη της, μόνο με την *πρόσοδο* (ειδική άδεια που χορηγούσε ο επιστάτης των πρυτάνεων) μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις συνεδριάσεις της Βουλής. Εάν επρόκειτο να συζητηθούν απόρρητα θέματα, τότε οι συνεδριάσεις ήταν εντελώς κεκλεισμένων των θυρών. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο τόπος συνεδρίασης άλλαζε ανάλογα με τις ανάγκες: οι συζητήσεις σχετικά με τα Ελευσίνια μυστήρια γίνονταν στο Ελευσίνιο, ενώ όταν αφορούσαν το ναυτικό εξοπλισμό της πόλης, τόπος συνεδρίασης ήταν ο ναύσταθμος⁹⁶.

Σε κάθε πρυτανεία οριζόταν ένας βουλευτής εκτός της πρυτανεύουσας φυλής, που επιτελούσε το ρόλο του γραμματέως (*γραμματεύς ό κατά πρυτανείαν*), το όνομά του οποίου αναφερόταν και στα ψηφίσματα (*ο τάδε έγγραμμάτευεν*). Αυτό καταδηλοί τη σημαντικότητά του, καθότι ουσιαστικά προΐστατο των υπηρεσιών που σήμερα θα χαρακτηρίζαμε ως γραμματεία, πρωτόκολλο και αρχείο⁹⁷. Το ποσό που διετίθετο από

⁹¹ Mosse, σ. 65

⁹² Σακελλάριου, σ. 177

⁹³ Αδάμ, σ. 52

⁹⁴ Σακελλάριου, σ. 177

⁹⁵ Οπ.π, σ. 177

⁹⁶ Οπ.π, σ. 176

⁹⁷ Οπ.π, σ. 178

την πόλη για τα έξοδα της βουλής το διαχειριζόταν ο ταμίας της βουλής⁹⁸. Επίσης, κάθε μέρα κατά τη δύση του ηλίου γινόταν κλήρωση μεταξύ των πρυτάνεων, ώστε αναδεικνυόταν ο *επιστάτης* των πρυτάνεων⁹⁹ – θέση στην οποία κανείς δεν επιτρεπόταν να διατελέσει δύο φορές¹⁰⁰. Ο επιστάτης ήταν εντεταλμένος για ένα εικοσιτετράωρο να φυλάει τα πιο πολύτιμα αντικείμενα της πόλης: τη δημόσια σφραγίδα της και τα κλειδιά των ιερών, όπου ήταν το θησαυροφυλάκιο και τα αρχεία της πόλης¹⁰¹. Αυτός, όπως επίσης και οι εκάστοτε Πρυτάνεις, θεωρητικά είχαν σαν γενικό μέλημα την όλη μέριμνα για την πόλη και για το λόγο αυτό, ώστε να είναι διαρκώς σε ετοιμότητα για την αντιμετώπιση της όποιας έκτακτης κατάστασης, διανυκτέρευαν σε ένα κτίριο ειδικά προορισμένο γι' αυτούς, τη *Θόλο*¹⁰² – αν και κατά τον 4^ο αιώνα εκεί διέμεναν πλέον μόνον ο επιστάτης και το 1/3 περίπου των πρυτάνεων μόνο. Η Θόλος ήταν γνωστή και ως *Σκιάς*, καθότι ήταν ένα κυκλικό κτίριο με κωνικού σχήματος στέγη, παρόμοιο με σκιάδιο¹⁰³. Το κτίριο αυτό ήταν η έδρα των Πρυτάνεων, αφού εκεί διημέρευαν και συνέτρωγαν αυτοί και οι γραμματείς των Πρυτάνεων με δαπάνη του κράτους¹⁰⁴.

1.2.3. Η ανάληψη αξιωμάτων

Η βασική *αρετή* του αθηναϊκού πολιτεύματος όσον αφορά την ανάληψη αξιωμάτων ήταν η *ισοτιμία*, ότι δηλαδή οι πολίτες θεωρούνταν ίσοι ως προς τις τιμές που αποδίδονταν και οι οποίες αποδείκνυαν την προσωπική αξία του καθενός ανεξαρτήτως οικογενειακών, πολιτικών ή οικονομικών κριτηρίων. Η ισοτιμία, όπως και η συναρμοδιότητα και συνυπευθυνότητα των μελών κάθε συλλογικής αρχής ήταν από τα μέτρα που έλαβε το δημοκρατικό πολίτευμα κατά τη σύστασή του, ώστε να αποφευχθεί μελλοντικά το ενδεχόμενο συγκέντρωσης εξουσίας στα χέρια ενός προσώπου με τον κίνδυνο επιβολής τυραννίδας¹⁰⁵. Κι αυτό γιατί και τα ίδια τα αξιώματα με τα αντίστοιχα αντικείμενά τους, και η ανάδειξη μέσω κλήρωσης (ως το

⁹⁸ Σακελλάριου, σ. 179

⁹⁹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 251

¹⁰⁰ Σακελλάριου, σ.1778

¹⁰¹ Αδάμ, σ. 53

¹⁰² Σακελλάριου, σ. 177

¹⁰³ Όπ.π, σ. 228

¹⁰⁴ Όπ.π, σ. 229

¹⁰⁵ Όπ.π, σ. 188

Σόλωνα γινόταν από τον Άρειο Πάγο μεταξύ των προκρίτων) και η ετήσια θητεία τους είχαν αριστοκρατικές ρίζες, αλλά ήταν επιβεβλημένες τροποποιήσεις όπως η απαγόρευση ασκήσεως ενός αξιώματος από το ίδιο άτομο για δεύτερη φορά, ώστε να αποφευχθεί η οπισθοδρόμηση στο αριστοκρατικό ή και στο τυραννικό παρελθόν¹⁰⁶. Έτσι, από την εποχή του Σόλωνα η Εκκλησία του Δήμου απέκτησε το δικαίωμα να εκλέγει η ίδια τους άρχοντες της πόλης, ενώ ο Κλεισθένης προχώρησε σε μια ακόμη καινοτομία, τη διανομή της δυνατότητας ανάδειξης ενός άρχοντα από μια φυλή για κάθε χρόνο, δηλαδή άλλη φυλή θα έδινε τη μια χρονιά τον άρχοντα, άλλη τον πολέμαρχο και ούτω καθεξής, έτσι ώστε να διανέμεται η εξουσία σε όλο το φάσμα των Αθηναίων πολιτών και να μην υπάρχει καμία περίπτωση συγκέντρωσής της σε μια ομάδα, όχι μόνο ταξική, αλλά ούτε καν φυλετική¹⁰⁷. Έτσι, ο Δήμος - ειδικά από τον Κλεισθένη και τις μεταρρυθμίσεις του και έπειτα - απέκτησε τη δύναμη λήψης αποφάσεων επί όλων των υποθέσεων του αθηναϊκού κράτους¹⁰⁸.

Συγκεκριμένα, το 487/6 ορίστηκε να επιλέγονται για τα αξιώματα του *επώνυμο άρχοντα*, του *άρχοντα βασιλέως*, του *πολέμαρχου*, των *θεσμοθετών* και του *γραμματέα* τους, όχι από το σύνολο των πολιτών από όλες τις φυλές, αλλά ένας από κάθε φυλή για κάθε αξίωμα, δηλαδή μια φυλή δε θα μπορούσε να έχει παραπάνω από έναν αξιωματούχο· μάλιστα, ορίστηκε και η σειρά με την οποία με την οποία κάθε φυλή θα έδινε και έναν αξιωματούχο: πρώτα επώνυμο άρχοντα, την επόμενη πολέμαρχο, κατόπιν άρχοντα βασιλέα, έπειτα έναν από τους έξι θεσμοθέτες και την τελευταία γραμματέα για το σώμα των θεσμοθετών. Το σύστημα αυτό συνδύαζε κλήρωση και επιλογή και συγκεκριμένα πρώτα γινόταν η εκλογή δέκα πολιτών από τη φυλή για κάθε θέση και κατόπιν η κλήρωση ενός από τους δέκα. Το δε αξίωμα του βουλευτή συμπεριελήφθη σε αυτό το σύστημα ανάδειξης ή εξαρχής ή λίγο μεταγενέστερα¹⁰⁹.

Αν και θεωρητικά είχαν όλοι τα ίδια δικαιώματα στη διεκδίκηση υψηλών θέσεων στη διαχείριση της εξουσίας, δεν ισχύει ότι υπήρχαν ίσα δικαιώματα στη διεκδίκηση ορισμένων αξιωμάτων (*ισομοιρία*). Έτσι, στην πράξη περισσότερες πιθανότητες είχαν όσοι προέρχονταν από οικονομικά εύρωστες αθηναϊκές οικογένειες. Κι αυτό γιατί κατά την κλασική εποχή σημειώνονται καταλυτικές αλλαγές στην εκπαίδευση με την έλευση και δραστηριοποίηση στην πόλη σοφιστών

¹⁰⁶ Σακελλάρειου, σ. 189

¹⁰⁷ Όπ.π, σ. 189

¹⁰⁸ Όπ.π, σ. 406

¹⁰⁹ Όπ.π, σ. 107

και ρητόρων, που έναντι (αδρός κατά κανόνα) αμοιβής μεταφέρουν στα παιδιά γνώσεις ικανές να τους καταστήσουν αξιόμαχους στη διεκδίκηση της εξουσίας.

Τα αξιώματα (*αρχαί*) που μπορούσε να διεκδικήσει κάποιος γνήσιος Αθηναίος πολίτης προκειμένου να υπηρετήσει την πόλη του, οι *αρχαί*¹¹⁰, είχαν διάρκεια μόλις ένα έτος. Εξαίρεση συνιστούσαν ο *επι το θεωρικόν άρχων* και ο *επι τη διοικησει άρχων*, των οποίων η θητεία διαρκούσε τέσσερα χρόνια¹¹¹. Η ανάδειξη σε κάποιο αξίωμα της πόλης γινόταν κατά κανόνα με κλήρωση ανάμεσα σε όλους τους Αθηναίους πολίτες που ήταν σε ηλικία από τα τριάντα έτη και άνω. Εξαίρεση στον τρόπο ανάδειξης σε κάποιο αξίωμα υπήρχε για τους ταμίες τους στρατηγούς και τον προϊστάμενο της υπηρεσίας υδρεύσεως, που επιλέγονταν από την Εκκλησία του Δήμου με ανάταση χειρών (*χειροτονία*). Επίσης, με εξαίρεση τα στρατιωτικά, κανένα δεν απαιτούσε ιδιαίτερες, εξειδικευμένες γνώσεις.

Για την ανάληψη κάποιου αξιώματος οι υποψήφιοι διέρχοντο μια δοκιμασία, στα πλαίσια της οποίας καλούνταν να αποδείξουν ότι είναι γνήσιοι Αθηναίοι, με πλήρη πολιτικά δικαιώματα και περαιωμένα τα καθήκοντα του πολίτη¹¹². Για την ακρίβεια, η διαδικασία αυτή είχε δύο σκέλη. Σε μια πρώτη φάση έπρεπε να απαντήσουν σε μια σειρά ερωτήσεων κατά τις οποίες δήλωναν ποιοι ήταν οι γονείς τους και άρα αν ήταν όντως και οι δύο γόνοι αθηναϊκών οικογενειών, σε ποια φρατρία ανήκαν, σε ποια ιερά λάτρευαν τους θεούς της πολιάδας κοινότητας (Απόλλωνα Πατρώο και Δία Έρκειο) και που βρίσκονταν οι οικογενειακοί τους τάφοι. Σε μια δεύτερη φάση έπρεπε να καταδείξουν το ήθος τους, απαντώντας σε ερωτήσεις σχετικά με τη συμπεριφορά τους προς τους γονείς τους, καθώς και την εκπλήρωση των οικονομικών και στρατιωτικών τους υποχρεώσεων προς την πόλη¹¹³. Η αλήθεια των απαντήσεων που έδιναν έπρεπε αφενός να επιβεβαιωθούν από παρόντες μάρτυρες, αφετέρου να μην αναιρεθούν από άλλους μάρτυρες.

Η επιτυχής ανταπόκριση στη δοκιμασία συνέχιζε με ορκωμοσία, που επίσης είχε δύο φάσεις. Στην πρώτη πατούσαν σε μια ιερή πέτρα, η οποία βρισκόταν μπροστά στη Βασίλειο Στοά και από εκεί οδηγούνταν στην Ακρόπολη στο άγαλμα της Αθηνάς. Εκεί δινόταν ο σχετικός όρκος, προσφερόταν θυσία στους θεούς σηματοδοτώντας έτσι την είσοδό τους στο αξίωμα και έκτοτε, έως το πέρας της

¹¹⁰ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 254

¹¹¹ Σακελλάριού, σ. 190

¹¹² Όπ.π, σ.190

¹¹³ Όπ.π, σ. 191

θητείας τους, φορούσαν στο κεφάλι στέφανο από μύρτο, δηλωτικό του αξιώματός τους¹¹⁴.

Όλοι όσοι ανελάμβαναν κάποιο αξίωμα ήταν υπόλογοι στο Δήμο και στη Βουλή. Ειδικά μάλιστα όσοι διαχειρίζονταν κάποια οικονομικά της πόλης έδιναν λογαριασμό εννιά φορές το χρόνο, στο τέλος κάθε πρυτανείας λογαριασμό που εξεταζόταν από τους αρμόδιους Λογιστές. Επίσης, κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να προβαίνει σε σχετική καταγγελία (*εισαγγελία*), εάν έπεφτε στην αντίληψή του παράβαση καθήκοντος και διάπραξη παρανομίας ή κατάχρησης δημόσιου χρήματος από μέρους κάποιου άρχοντα¹¹⁵. Την καταγγελία του μπορούσε να την υποβάλλει σε ένα εντεταλμένο για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μέλος της Βουλής, τον *εύθυνο*, που εξέταζε την υπόθεση με δύο παρέδρους της φυλής¹¹⁶. Εάν κρινόταν βάσιμη, τότε η υπόθεση περνούσε στο δικαστήριο της Ηλιαίας¹¹⁷, ενώ μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσής τους απαγορευόταν η έξοδος από την πόλη και η μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων¹¹⁸. Οι άρχοντες είχαν τιμητική θέση στις τελετές και ιδιαίτερα καθίσματα στο θέατρο. Κατά τη διάρκεια επιτέλεσης των καθηκόντων τους φορούσαν στέφανο από μύρτο, που ήταν και τιμητική διάκριση, αλλά και σύμβολο δηλωτικό της υπακοής και του σεβασμού που τους όφειλαν οι πολίτες¹¹⁹.

Τα αξιώματα που μπορούσε να διεκδικήσει ένας Αθηναίος πολίτης ήταν τα εξής:

- Άρχων βασιλεύς: ασκούσε το ανώτατο θρησκευτικό αξίωμα και γι' αυτό τον βρίσκουμε υπεύθυνο για τη διοργάνωση των πατροπαράδοτων θυσιών, των λαμπαδηδρομιών και των θρησκευτικών εκδηλώσεων και κυρίως των Ελευσινίων Μυστηρίων και των Ληναίων, εορτών αφιερωμένων αντιστοίχως στη Δήμητρα και στο Διόνυσο. Ως ανώτατο πρόσωπο του ιερατείου ήταν ο αρμόδιος για την επίλυση των όποιων διαφορών ενδεχομένως προέκυπταν στη διεκδίκηση κάποιου ιερατικού αξιώματος αλλά για τον αποκλεισμό κάποιου πολίτη από την Αγορά, από ιερούς χώρους και από λατρευτικές εκδηλώσεις¹²⁰. Ακόμη, ήταν υπεύθυνος για την εκδίκαση υποθέσεων πράξεων ασέβειας. Οι *γραφές ασέβειας* παραπέμπονταν στην Ηλιαία, ενώ οι υποθέσεις που αφορούσαν φόνο, τραυματισμό, δηλητηρίαση ή

¹¹⁴ Σακελλάριου, σ. 191

¹¹⁵ Όπ.π, σ. 192

¹¹⁶ Όπ.π, σ. 193

¹¹⁷ Όπ.π, σ. 190

¹¹⁸ Όπ.π, σ. 193

¹¹⁹ Όπ.π, σ. 193

¹²⁰ Όπ.π, σ. 197, 316

εμπρησμού στον Άρειο Πάγο. Στις σχετικές εκδικάσεις ο βασιλεύς προήδρευε – χωρίς δικαίωμα ψήφου¹²¹. Επιπλέον, ήταν ο υπεύθυνος για τα ιερά εδάφη της πόλης και για την παραλαβή του νόμιμου ποσοστού παραγωγής ελαιολάδου που παρήγαγαν οι καλλιεργητές των ιερών ελαιοδέντρων και η παράδοσή του στους Ταμίες της πόλης¹²². Αναγκαία προϋπόθεση για το αξίωμα αυτό ήταν όχι μόνο η επιτυχής ανταπόκριση στη δοκιμασία στην οποία υποβάλλονταν όλοι όσοι ήταν υποψήφιοι για την ανάληψη κάποιου αξιώματος, αλλά επιπλέον να είναι παντρεμένος με αστή που δεν είχε στο παρελθόν άλλο σύζυγο¹²³.

- Επώνυμος άρχων: ήταν κοσμικό αξίωμα. Εκείνος που ανέλαμβανε το αξίωμα αυτό έδινε το όνομά του προκειμένου για τον χρονολογικό προσδιορισμό του έτους¹²⁴. Ήταν υπεύθυνος και για τη διοργάνωση και ομαλή διεκπεραίωση των δραματικών αγώνων κυρίως στα *εν άστει Διονύσια*, από την επιλογή των έργων έως και την έγκριση των χορηγών τους οποίους όριζαν οι φυλές¹²⁵. Σχετικό με αυτό είναι ένα ακόμη αντικείμενό του, η επίλυση των διαφορών που προέκυπταν ανάμεσα σε κάποιον που του είχε ανατεθεί σχετική δαπάνη, η *λειτουργία* και δη η *χορηγία*, η ανάληψη δηλαδή της δαπάνης για την εκπαίδευση και τον εφοδιασμό του "χορού" που θα μετείχε σε δραματικούς ή λυρικούς αγώνες, και σε κάποιον άλλο τον οποίο αυτόν πρότεινε ως οικονομικά ικανότερο να αναλάβει τη δαπάνη αυτή¹²⁶. Εάν είχε και ο δεύτερος αντιρρήσεις, τότε έπρεπε σε διάστημα τριών ημερών να υποβάλουν και οι δύο στον άρχοντα ένορκη κατάσταση της περιουσίας τους, ενώ ο επώνυμος άρχων παρέπεμπε την υπόθεση σε δικαστήριο. Αν ο ενάγων (ο πρώτος πολίτης) καταδικαζόταν, ο εναγόμενος είχε δικαίωμα να ζητήσει απ' αυτόν ανταλλαγή περιουσιών (*αντίδοσιν*). Βέβαια, η πρώτη και ίσως από τις πλέον παλιές αρμοδιότητες του ήταν να εγγυάται την περιουσία των πολιτών και από την αρμοδιότητά του αυτή προέκυπτε η εμπλοκή του σε υποθέσεις σχετικές με το οικογενειακό και το κληρονομικό δίκαιο¹²⁷. Είχε κάτω από την προστασία του τα πιο αδύναμα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας: τα ορφανά και τις επικλήρους κόρες έως ότου να γίνουν αυτές δεκατεσσάρων ετών. Για παράδειγμα, εάν ήταν κάτοχοι οικίας, ο επώνυμος άρχων ήταν υπεύθυνος για την ενοικίασή τους και την είσπραξη των ενοικίων για

¹²¹ Σακελλάρου, σ. 197

¹²² Αδάμ, σ. 21

¹²³ Σακελλάρου, σ. 191

¹²⁴ Όπ.π, σ. 195

¹²⁵ Όπ.π, σ. 278

¹²⁶ Όπ.π, σ. 196

¹²⁷ Αδάμ, σ. 20

λογαριασμό τους. Ειδικά όσον αφορά τα ορφανά, επέβλεπε κατά πόσο ο αρμόδιος επίτροπος επιτελούσε το καθήκον της σωστής ανατροφής του παιδιού και σε αντίθετη περίπτωση μεριμνούσε ο ίδιος ο άρχων¹²⁸. Άλλωστε, ήταν ο ίδιος υπεύθυνος για τον ορισμό επιτρόπου ενός ορφανού ή για την επιλογή συζύγου μιας επικλήρου. Ειδικά για τις επικλήρους κόρες και τα ορφανά είχε και δικαιοπρακτικές δικαιοδοσίες · για την ακρίβεια, αυτός χειρίζονταν αγωγές που αφορούσαν αγωγές για κακοποίηση εις βάρος τους. Άλλες υποθέσεις του οικογενειακού δικαίου για τις οποίες ήταν αρμόδιος αφορούσαν περιπτώσεις αναγκαστικής διαμονής συνιδιοκτησίας, την απαγόρευση εναντίον προσώπου που λόγω διανοητικής ταραχής διασπάθιζε την πατρική περιουσία ή παρουσίας κάποιου αμφισβητούμενου αντικειμένου. Για όλες αυτές τις περιπτώσεις συνέτασσε το σχετικό φάκελο και προήδρευε στο αντίστοιχο δικαστήριο¹²⁹. Ο επώνυμος άρχων επιλεγόταν ανάμεσα σε όλους τους Αθηναίους πολίτες με κλήρο και υπηρετούσε τη θέση για ένα χρόνο¹³⁰. Η εξέλιξη αυτή, η επιλογή δηλαδή του προσώπου που θα υπηρετούσε την αρχή τούτη από όλο το σώμα των πολιτών συνεπάγεται ότι θα μπορούσε να επιλεγεί και κάποιος εντελώς τυχαίος, πράγμα που σημαίνει και την αντίστοιχη υποβίβαση του αξιώματος.

- Στρατηγός: ήταν δέκα στον αριθμό και ουσιαστικά ήταν οι αρχηγοί των πολεμικών δυνάμεων.¹³¹ Οι στρατηγοί επιλέγονταν δια ψηφοφορίας ανάμεσα σε συγκεκριμένο αριθμό ενδιαφερομένων από το σύνολο της Εκκλησίας με *χειροτονία* (ανάταση των χεριών) σε σχετική συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου πραγματοποιούμενη στην Πνύκα¹³². Η ανάδειξη με εκλογή ήταν μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς θεωρούνταν ότι για τη θέση αυτή «εδέοντο εμπειρίας και τέχνης»¹³³. Ένα επικουρικό για την εκλογή τους προσόν – εφόσον αυτή γινόταν με ανοιχτή ψηφοφορία στη συνεδρίαση της Εκκλησίας – ήταν να έχουν και ρητορικές ικανότητες, ώστε να πείσουν για την καταλληλότητά τους. Τυπικά, όμως, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εκδήλωση ενδιαφέροντος ήταν να έχουν έγγεια ιδιοκτησία στην Αττική – ένα κατάλοιπο από την παλαιότερη εποχή, όταν η οικονομική διάκριση των πολιτών ήταν νόμιμη και υπολογίσιμη¹³⁴ - και παιδιά από

¹²⁸ Σακελλάριου, σ. 196

¹²⁹ Όπ.π, σ. 196

¹³⁰ Όπ.π, σ. 109

¹³¹ Όπ.π, σ. 199

¹³² Αδάμ, σ. 36

¹³³ Μάνεση, & Σπυρόπουλου, όπ.π.

¹³⁴ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 254

νόμιμο γάμο, γάμο δηλαδή με κόρη από οικογένεια Αθηναίων πολιτών¹³⁵ – κι έτσι εξηγείται γιατί συχνά βρίσκουμε στο αξίωμα αυτό γόνους αριστοκρατικών οικογενειών. Είναι το μόνο από τα αξιώματα της πόλης που μπορούσε να ανανεωθεί για ένα άτομο, για το οποίο η Εκκλησία έκρινε ότι είχε ασκήσει άψογα τα καθήκοντά του¹³⁶. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο βλέπουμε ορισμένα ονόματα, όπως για παράδειγμα του Περικλή ή του Κίμωνα, να έχουν διατελέσει συναπτά έτη στο ίδιο αξίωμα – για παράδειγμα ο Περικλής δεκαπέντε (443-429)¹³⁷!. Βεβαίως, και αυτοί ήταν υποχρεωμένοι μετά το πέρας της ετήσιας θητείας τους να δίνουν λόγο στη βουλή για τις κινήσεις τους και τον τρόπο διαχείρισης της εξουσίας τους. Μάλιστα, μπορούσε να τους ασκήσει κριτική και να αξιώσει έλεγχο ο κάθε Αθηναίος πολίτης σε μια συνεδρίαση της Εκκλησίας. Κανονικά έπρεπε να συμμορφώνουν τη δράση τους ανάλογα με τις βουλές και αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, αλλά σε σπάνιες περιπτώσεις ένας εξ αυτών οριζόταν ως *στρατηγός αυτοκράτωρ*, πλήρους δηλαδή ελευθερίας κινήσεων και αποφάσεων¹³⁸. Σε αντίθεση με τις άλλες συλλογικές αρχές, ήταν οι μόνοι που ανελάμβαναν ο καθένας ένα διαφορετικό κάθε φορά αντικείμενο, μια διαφορετική αποστολή, άλλες κατά ξηρά και άλλες κατά θάλασσα¹³⁹. Στις αρμοδιότητές τους περιλαμβάνονταν η επιλογή πολιτών που θα κάλυπταν στρατιωτικές δαπάνες, τις *τριηραρχίας* και τις *εισφοράς*, αλλά κι η επίλυση διαφωνιών που προέκυπταν από άρνηση κάποιου πολίτη να βοηθήσει οικονομικά σε αυτό το επίπεδο. Επιπλέον είχαν δικαιοδοσία επί στρατιωτικών εγκλημάτων, αναλαμβάνονταν την προδικαστική διερεύνηση και την προεδρεία σε δικαστήριο συγκαλούμενο περί *γραφής αστρατείας, λιποταξίου, αποναυτίου, αναυμαχίου, αποβεβληκέναι την ασπίδα*, κα¹⁴⁰. Οι πειθαρχικές ποινές που δικαιούνται να επιβάλλουν ήταν η δημόσια διακήρυξη, η επιβολή χρηματικού προστίμου, η φυλάκιση, ακόμη και η εξορία¹⁴¹. Οι πιο αξιόποινες πράξεις, που επιτελέστηκαν κατά τη διάρκεια εκστρατείας, παραπέμπονταν σε κάποιο ηλιαστικό δικαστήριο¹⁴². Φυσικά ήταν υπεύθυνοι για την ετοιμότητα και προετοιμασία του στρατού, για τη συγκρότηση των στρατιωτικών καταλόγων και κυρίως εκείνου των οπλιτών, όπως

¹³⁵ Σακελλάριου, σ. 191

¹³⁶ Αδάμ, σ. 21

¹³⁷ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 255

¹³⁸ Σακελλάριου, σ. 200

¹³⁹ Όπ.π, σ. 188

¹⁴⁰ Όπ.π, σ.296

¹⁴¹ Αδάμ, σ. 36

¹⁴² Σακελλάριου, σ. 200

επίσης και για τη διαχείριση των έκτακτων φόρων που επιβάλλονταν προκειμένου να καλυφθούν οικονομικές ελλείψεις στο στράτευμα σε εποχή πολέμου.

- Πολέμαρχος: Το αξίωμα προέκυψε γύρω στα 700πΧ, όταν κάποιοι βασιλείς θεωρήθηκαν *τα πολέμια μαλακούς*¹⁴³. Μέχρι και το 490πΧ ήταν ο αρχηγός του στρατού, ενώ στην κλασική περίοδο διαχωρίστηκε από το αξίωμα του στρατηγού¹⁴⁴ και πλέον οι δικαιοδοσίες του δεν ήταν διόλου στρατιωτικές. Έτσι, στην κλασική Αθήνα ο πολέμαρχος επιλεγόταν ανάμεσα σε όλους τους Αθηναίους πολίτες με κλήρο και υπηρετούσε τη θέση για ένα χρόνο¹⁴⁵. Η σημασία αυτής της εξέλιξης είναι η αυτή που προέκυψε και στο αξίωμα του άρχοντος, η τυχαιότητά δηλαδή του αναδεικνυόμενου προσώπου συνεπάγεται υποβάθμιση της σημασίας του αξιώματος. Καθώς οι πολεμικές του αρμοδιότητες είχαν μεταφερθεί πλέον στους δέκα στρατηγούς, εκείνος διατήρησε μερικά θρησκευτικά καθήκοντα σχετικά με τα στρατιωτικά · για παράδειγμα είχε αναλάβει την επιστασία στις τελετές ταφής των νεκρών από πολεμικές συμπλοκές ή τη μέριμνα για τα ορφανά του πολέμου¹⁴⁶. Ο ίδιος ήταν αρμόδιος για την προσφορά θυσιών στον Ενυάλιο, πολεμικό θεό, αλλά και στην Αρτέμιδα την Αγροτέρα, θεά της εξοχής, τη διοργάνωση αγώνων προς τιμήν πεσόντων σε πολεμικές αναμετρήσεις και την προσφορά εναγισμάτων προς τιμήν των τυραννοκτόνων Αρμόδιου κι Αριστογείτονα¹⁴⁷. Μια διαφορετική πτυχή των αρμοδιοτήτων του ήταν η εκδίκαση υποθέσεων των μετοίκων¹⁴⁸, των απελεύθερων ή των ξένων. Η σύνταξη και προώθηση σε δικαστήριο φακέλου εναντίον μετοίκου, που είχε παραβεί την υποχρέωσή του να έχει έναν Αθηναίο πολίτη ως προστάτη. Η δίωξη αυτή ήταν η *γραφή απροστασίας*. Παρόμοια, προχωρούσε στις αντίστοιχες ενέργειες εναντίον απελεύθερου που δεν τηρούσε τις υποχρεώσεις του απέναντι στον πρώην κύριό του. Πέρα από τη σύνταξη φακέλου στις περιπτώσεις αυτές προήδρευε στο σχετικό δικαστήριο¹⁴⁹.

- Ο Ταξίαρχος: το αξίωμα αυτό προέκυψε με την αλλαγή στον τρόπο εκλογής των Στρατηγών (από το σύνολο των Αθηναίων, έναντι της κατά φυλής εκλογής που συνέβαινε παλαιότερα) και των καθηκόντων τους (ως γενικών αξιωματικών πλέον). Έτσι, οι Ταξίαρχοι ήταν τρόπον τινά οι διοικητές των στρατιωτικών μονάδων του

¹⁴³ Αδάμ, σ. 14

¹⁴⁴ Όπ.π, σ. 21

¹⁴⁵ Σακελλάρειου, σ. 109

¹⁴⁶ Αδάμ, σ. 22

¹⁴⁷ Σακελλάρειου, σ. 196

¹⁴⁸ Όπ.π, σ. 139

¹⁴⁹ Όπ.π, σ. 197

πεζικού, που είχε κάθε φυλή. Θεωρείται πιθανό να επέλεγαν οι ίδιοι τους λοχαγούς που θα υπηρετούσαν υπό τις διαταγές του, όπως επίσης και ότι είχαν τη δικαιοδοσία να υποβάλλουν *γραφή λιποταξίου*¹⁵⁰.

- Ἱππαρχος: ήταν δύο στον αριθμό και εκλέγονταν από το σύνολο των Αθηναίων. Αντικείμενό τους ήταν η διοίκηση του συνόλου των ιππέων πέντε φυλών, ώστε από κοινού οι δύο τους διοικούσαν το ιππικό όλης της πόλης¹⁵¹.
- Καταλογεύς: ήταν δέκα στον αριθμό, ένας για κάθε φυλή και ως αντικείμενό του είχε την ενημέρωση ενός καταλόγου σχετικά με το ποιοι ήταν ικανοί να είναι ιππείς, να διατηρούν το άλογό τους και να λαμβάνουν τη σχετική επιχορήγηση από την πόλη για το σκοπό αυτό και αντίστοιχα ποιοι έχαναν την ιδιότητά τους είτε λόγω θανάτου, είτε λόγω παράβασης των υποχρεώσεών τους, είτε λόγω απώλειας της πατρικής περιουσίας τους¹⁵².
- Φυλάρχος: ήταν δέκα στον αριθμό, άρα ο καθένας αντιστοιχούσε σε μια φυλή και εκλεγόταν από αυτή. Αντικείμενό του ήταν η διοίκηση των ιππέων της φυλής του – συνεπώς ο καθένας από τους ιπάρχους επόπτευε το ιππικό πέντε φυλάρχων¹⁵³.
- Θεσμοθέτης: ήταν έξι στον αριθμό¹⁵⁴ και είχαν την επιστασία σε σοβαρά θέματα νομοθετικά και δικαστικά. Στα νομοθετικά συμπεριλαμβανόταν η συγκέντρωση, η καταγραφή και η διαφύλαξη των *θεσμίων*, των αποφάσεων δηλαδή που είχαν ισχύ νόμου¹⁵⁵, όπως επίσης και ο έλεγχος των κειμένων των νόμων που επρόκειτο να ψηφιστούν και η ενημέρωση της Εκκλησίας (που θα τα υπερνήφιζε ή θα τα κατανήφιζε) για τα όποια κενά ή αντιφάσεις περιείχαν και ποιες τροποποιήσεις θα μπορούσαν να γίνουν. Επίσης ήταν οι κατεξοχήν αρμόδιοι να παράσχουν συμβουλές στους άλλους άρχοντες ενόψει της εκδίκασης κάποιας υπόθεσης, την ερμηνεία κάποιου θέσμιου σε περίπτωση ασάφειας, αντιφάσεων ή διχογνωμιών. Ακόμη, επόπτευαν την επικύρωση των συμφωνιών με άλλες πόλεις, αλλά και την προώθηση στην Ηλιαία των όποιων διαφορών τυχόν προέκυπταν σε τέτοιες συμφωνίες¹⁵⁶. Η δικαιοδοσία τους επεκτεινόταν και στους συμμάχους της Πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας, καθώς σε αυτούς μπορούσαν να προστρέξουν προκειμένου για την έφεση σε ποινές όπως θάνατος, εξορία ή ατιμία. Στα δικαστικά τους

¹⁵⁰ Σακελλάριου, σ. 201

¹⁵¹ Όπ.π, σ. 201

¹⁵² Όπ.π, σ. 201

¹⁵³ Όπ.π, σ. 201

¹⁵⁴ Όπ.π, σ. 188

¹⁵⁵ Αδάμ, σ. 23

¹⁵⁶ Σακελλάριου, σ. 199

καθήκοντα από τον Σόλωνα και έπειτα ήταν η προετοιμασία και η εισαγωγή των αγωγών στα δικαστήρια και κυρίως ο προγραμματισμός των εκδικάσεων των διαφόρων υποθέσεων. Για την ακρίβεια ήταν πολύ σημαντικός ο ρόλος που διαδραμάτιζαν στη λειτουργία της Ηλιαίας, αφού καθόριζαν τις ημερομηνίες εκδικάσεως των διαφόρων υποθέσεων και κάθε πρωί διαμόρφωναν με κλήρωση τη σύνθεση των ηλιαστικών τμημάτων και τις υποθέσεις τις οποίες θα εκδίκασε έκαστο¹⁵⁷. Επιπλέον, ήταν αρμόδιοι για διώξεις *εισαγγελίας*¹⁵⁸ και *προβολής*¹⁵⁹ και διάφορες μηνύσεις (παραδείγματος χάριν *γραφή παρανόμων, νόμον μη επιτήδειον θείναι, πρυτανικής, επιτατικής, προεδρικής, ξενίας, δωροξενίας, δώρων, ψευδεγγραφής*, κα). Στη δικαιοδοσία τους ενέπιπταν ακόμη οι *δίκαι κλοπής, ψευδομαρτυριών* σε δικαστήρια¹⁶⁰, *δίκαι εμπορικά, μεταλλικά* και άλλες εναντίον δούλων που είχαν κακολογήσει ελεύθερους¹⁶¹. Έκριναν υποθέσεις σχετικές με *γραφή ύβρεως, μοιχείας και αδίκως ειρηχθέναι ως μοιχόν*¹⁶². Επιπλέον, ασχολούνταν με τις *ενδείξεις*, διώξεις σε πολίτες που είχαν αναλάβει κάποιο αξίωμα, χωρίς ωστόσο να έχουν εκπληρώσει τις οικονομικές τους υποχρεώσεις προς την πόλη, όπως και οι *καταχειροτονίες*, που λάμβαναν χώρα σε περίπτωση όπου ο Δήμος δεν είχε καλυφθεί από τον απολογισμό κάποιου άρχοντα. Στις περιπτώσεις αυτές οι Θεσμοθέτες έφτιαχναν το φάκελο και προήδρευαν στο σχετικό ηλιαστικό δικαστήριο¹⁶³. Τέλος, ήταν εκείνοι ενώπιον των οποίων διεξάγετο η *δοκιμασία* των αξιωματούχων, η προκαταρκτική τους δηλαδή εξέταση. Για την ακρίβεια, ήταν υπεύθυνοι για την απόφαση σε αμφισβητήσεις σχετικά με τη δοκιμασία όχι μόνο των αρχόντων, αλλά και των εφήβων¹⁶⁴.

- οι Ένδεκα: επιλέγονταν με κλήρωση που διενεργούσαν οι Θεσμοθέτες. Ουσιαστικά ήταν ένας από καθεμία των δέκα φυλών της αττικής και ο γραμματέας. Αρχικά είχαν κάποια διοικητικά καθήκοντα και την εποπτεία για το δεσμοκτήριο και τους προφυλακισμένους, προφυλάκιζαν δηλαδή τους υπόδικους και επόπτευαν την εκτέλεση των ποινών που επέβαλαν είτε άλλα δικαστικά όργανα είτε οι ίδιοι¹⁶⁵. Κι αυτό γιατί στην πορεία απέκτησαν σημαντικότερες δικαστικές αρμοδιότητες. Ως

¹⁵⁷ Σακελλάρου, σ. 198

¹⁵⁸ Όπ.π, σ. 292 και Μιχόπουλος, σ. 188

¹⁵⁹ Σακελλάρου, σ. 293

¹⁶⁰ Όπ.π, σ. 317

¹⁶¹ Όπ.π, σ. 199

¹⁶² Όπ.π, σ. 199, 319

¹⁶³ Όπ.π, σ. 199

¹⁶⁴ Όπ.π, σ. 198

¹⁶⁵ Όπ.π, σ. 203

κύριο καθήκον τους καθιερώθηκαν οι *απογραφές*, δίκες όπου ένας Αθηναίος κατήγγειλε κάποιον συμπολίτη του για οφειλή στο δημόσιο. Έτσι, μαζί με την αγωγή (*γραφή*), υποβαλλόταν στην Εκκλησία του Δήμου και ένας κατάλογος των προς κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων του κατηγορουμένου (*απογραφή*). Ανακριτική δράση ανέλαμβαναν σε περιπτώσεις αμφισβητήσεων ανάμεσα στην πόλη και σε ιδιώτες σχετικά με την ιδιοκτησία οικιών και αγροτεμαχίων¹⁶⁶. Επίσης, ήταν υπεύθυνοι και την αυτόφωρη δίωξη αδικημάτων με τις διαδικασίες της *απαγωγής*, της *εφηγήσεως* ή της *ενδείξεως*¹⁶⁷. Κυρίως δικάζαν τους *κακούργους*, κλέφτες, *λωποδύτες* και *ανδραποδιστές* που είχαν συλληφθεί επ' αυτοφόρω και είχαν ομολογήσει την ενοχή τους¹⁶⁸. Εάν δεν είχαν ομολογήσει, τότε λειτουργούσαν σε προανακριτικό επίπεδο, συνέτασσαν φάκελο και τον παρέπεμπαν σε κάποιο ηλιαστικό δικαστήριο, στη σχετική συνεδρίαση του οποίου και προήδρευαν¹⁶⁹.

- Οι *ναυτοδίκες* ήταν αρμόδιοι πιθανότατα για την εκδίκαση ναυτικών υποθέσεων¹⁷⁰. Ενδεχομένως εκδίκαζαν περιπτώσεις όπου ο ένας αντίδικος ήταν ναύκληρος, δηλαδή πλοιοκτήτης, και ο άλλος θαλάσσιος μεταφορέας, ήτοι έμπορος¹⁷¹. Υποθέτουμε, ακόμη, ότι εκδίκαζαν αγωγές εναντίον μετοίκων ή μητροξένων που εμφανίζονταν ως πολίτες, τις *γραφάς ξενίας*¹⁷².
- Οι *εισαγωγείς* ήταν πέντε στον αριθμό¹⁷³ και καθόριζαν το ύψος του φόρου των συμμάχων που έφερναν τα προϊόντα τους στην αθηναϊκή αγορά¹⁷⁴. Η αρχή αυτή καθιερώθηκε κατά τον 4^ο αιώνα¹⁷⁵. Οι υποθέσεις που ανέλαμβαναν αυτοί ήταν εκείνες που έπρεπε να εκδικαστούν εντός ενός μηνός (*δίκαι έμμηνοι*)¹⁷⁶ και τέτοιες περιπτώσεις ήταν κυρίως οι *δίκαι αικείας*, δηλαδή για άδικη επίθεση, οι *δίκαι ανδραπόδων* και *υποζυγίων*, που αφορούσαν ζημίες προκαλούμενες από δούλους ή υποζύγια ενός πολίτη σε άλλου, οι *δίκαι προικός*, όταν υπήρχε αίτημα επιστροφής της, καθώς και *δίκαι τριηραρχικάί, τραπεζίτικάί ή ερανικάί*, κατά τις οποίες κρίνονταν

¹⁶⁶ Σακελλάρειου, σ. 203

¹⁶⁷ Αδάμ, σ. 26-32

¹⁶⁸ Σακελλάρειου, σ. 318

¹⁶⁹ Όπ.π, σ. 202

¹⁷⁰ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 253

¹⁷¹ Σακελλάρειου, σ. 203, 320

¹⁷² Όπ.π, σ. 204

¹⁷³ Όπ.π, σ. 188

¹⁷⁴ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 253

¹⁷⁵ Σακελλάρειου, σ. 320

¹⁷⁶ Όπ.π, σ. 204

οι διεκδικήσεις ενός τριηράρχου, κάποιου τραπεζίτη ή μιας περιστασιακής εταιρείας αντίστοιχα¹⁷⁷.

- Οι λογισταί ήταν δέκα στον αριθμό και συγκροτούσαν επιτροπή της βουλής επιφορτισμένη με το καθήκον να διενεργεί οικονομικό έλεγχο μετά το πέρας της κάθε πρυτανείας¹⁷⁸ – ουσιαστικά δηλαδή κάθε μήνα¹⁷⁹. Εάν εντόπιζε κάποιο έλλειμμα ή κάποια ατασθαλία, τότε ήταν υποχρεωμένη να υποβάλλει αντιστοίχως ή αναφορά ή καταγγελία προς τη Βουλή, ώστε να εξετάσει το ζήτημα η ολομέλειά της. Στην περίπτωση που μετά από την εξέταση αυτή προέκυπταν ενοχοποιητικά στοιχεία για τον αξιωματούχο, η υπόθεση παραπεμπόταν για τα περαιτέρω στην Ηλιαία¹⁸⁰.
- Οι τριηροποιοί: ήταν δέκα στον αριθμό και συγκροτούσαν μια επιτροπή, που παρακολουθούσε την πρόοδο των ναυπηγήσεων¹⁸¹.
- Οι επιμεληταί / επιμελούμενοι του νεωρίου: όπως και οι τριηροποιοί ήταν δέκα και είχαν ως αντικείμενο την επίβλεψη της συντήρησης των πλοίων, η οποία γινόταν στο νεώριο της πόλης¹⁸². Συγκεκριμένα επιμελούνταν την εξάρτηση των πλοίων, ώστε να είναι αυτή πλήρης και επαρκής και τα ίδια τα πλοία ώστε να είναι ετοιμοπόλεμο ανά πάσα στιγμή. Ως εκ τούτου ήταν υπεύθυνοι για τον καταλογισμό ευθυνών για απώλειες ή φθορές εξαρτημάτων, όπως κουπιά, κατάρτια, κλπ, και για την επίλυση διαφωνιών που ενδεχομένως προέκυπταν ανάμεσα στους τριήραρχους κατά την αλλαγή των προσώπων στο αξίωμα αυτό¹⁸³.
- Οι σιτοφύλακες: αρχικά ήταν τριανταπέντε¹⁸⁴ και κατόπιν δέκα¹⁸⁵, πέντε στην Αθήνα και πέντε στον Πειραιά, υπεύθυνοι για τον έλεγχο των τιμών στο εμπόριο των σιτηρών, των αλεύρων και των αρτοποιημάτων και την αντιστοίχισή της τιμής του άρτου με το βάρος του, ενώ επίσης οι αρμοδιότητές τους προχωρούσαν και στην πάταξη των αδικημάτων και τη λήψη δικαστικών μέτρων.
- Κάθε γνήσιος Αθηναίος πολίτης μπορούσε επίσης να αναλάβει κάποιο «κρατικό» αξίωμα. Ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* απαριθμεί μεταξύ άλλων τους *θυσαυροφύλακες*, τους *δέκα αποδέκτας*¹⁸⁶, τους *δέκα ευθύνους*, τους *δέκα*

¹⁷⁷ Σακελλάριου, σ. 320

¹⁷⁸ Όπ.π, σ. 178

¹⁷⁹ Αδάμ, σ. 55

¹⁸⁰ Αδάμ, σ. 55

¹⁸¹ Σακελλάριου, σ. 178

¹⁸² Όπ.π, σ. 178

¹⁸³ Όπ.π, σ. 202

¹⁸⁴ Όπ.π, σ. 211

¹⁸⁵ Όπ.π, σ. 187

¹⁸⁶ Όπ.π, σ. 319

επιθεωρητάς, τους δέκα επιθεωρητάς του λιμανιού, τους δέκα σιτοφύλακες, κοκ. Δέκα ήταν επίσης οι *αθλοθέται*, άρχοντες υπεύθυνοι για την οργάνωση και διεξαγωγή της εορτής των Μεγάλων Παναθηναίων (με τετραετή θητεία ανάλογη της συχνότητας τέλεσης της εορτής)¹⁸⁷, οι *Επιμεληταί*, βοηθοί του επώνυμου άρχοντος στη διοργάνωση των Μεγάλων Διονυσίων και του άρχοντος βασιλέα στη διοργάνωση των Λήναιων¹⁸⁸, οι *Ιεροποιοί κατ' ενιαυτόν*, αρμόδιοι για τη διοργάνωση των εορτών που τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια, δηλαδή των Παναθηναίων, των Ελευσινίων, των Ηφαιστείων, των Βραυρωνίων, κα, και οι *Ιεροποιοί επί τα εκθύματα*, οι οποίοι τελούσαν μαντικές θυσίες για λογαριασμό του κράτους και ιδιωτών. Ειδικά για τα Ελευσίνια Μυστήρια ορίζονταν από το Δήμο ένας από το γένος των Ευμολπιδών, ένας από το γένος των Κηρύκων και δύο από όλους τους άλλους Αθηναίους, για να συγκροτήσουν το σώμα των Επιμελητών Μυστηρίων, που βρισκόταν υπό τη διεύθυνση του άρχοντος βασιλέα¹⁸⁹. Δέκα ήταν και οι *Πωληταί*, κληρωτοί άρχοντες υπεύθυνοι για τις εκμισθώσεις των δημόσιων κτημάτων και των τελών, για τις εκποιήσεις των δεσμευμένων ακινήτων και των κατασχεθεισών από τον Άρειο Πάγο περιουσιών, για την πώληση των μετοίκων που δεν πλήρωναν το προβλεπόμενο αντίτιμο στην πόλη (*μετοίκιον*), κα¹⁹⁰. Οι δέκα *Αστυνόμοι*, πέντε στην Αθήνα και άλλοι τόσοι στον Πειραιά, μεριμνούσαν για την τήρηση των πολεοδομικών κανονισμών (την πάταξη φαινομένων καταπατήσεως χώρων, ανεγέρσεως οικοδομημάτων επί των οδών, προέκταση υπερκείμενων ορόφων άνωθεν των οδών, κοκ), την καθαριότητα των πόλεων (παραδείγματος χάριν την απαγόρευση ύπαρξης υδρορροών που έριχναν τα νερά στο δρόμο, στην εποπτεία μεταφοράς των ακαθαρσιών εκτός των τειχών της πόλης, κοκ), την εφαρμογή των διατάξεων για την αμοιβή των αυλητρίδων, των κιθαριστριών και των ψαλτριών (με ανώτατη προβλεπόμενη εκ του νόμου τιμή τις δύο δραχμές), κα¹⁹¹. Οι δέκα *Αγορανόμοι* κατανεμημένοι το αυτό με τους αστυνόμους σε Αθήνα και Πειραιά, επόπτευαν σχετικά με την τήρηση των αγορανομικών κανονισμών, έκαναν ελέγχους, εξέταζαν καταγγελίες και αν εντόπιζαν παραβάσεις ανάλογα με τη σοβαρότητά της είτε επέβαλαν πρόστιμα ή παρέπεμπαν σε ένα ηλιαστικό δικαστήριο, στη σχετική

¹⁸⁷ Σακελλάριου, σ. 204

¹⁸⁸ Όπ.π, σ. 205, 277

¹⁸⁹ Όπ.π, σ. 205

¹⁹⁰ Όπ.π, σ. 207-208, 285

¹⁹¹ Όπ.π, σ. 210, 286

συνεδρίαση του οποίου προήδρευαν¹⁹². Οι δέκα *Μετρονόμοι* επίσης τοποθετημένοι ισάριθμα σε Αθήνα και Πειραιά έλεγχαν την τήρηση των μέτρων και των σταθμών που είχε θεσπίσει η πόλη¹⁹³

- Μοναδικοί κάθε χρόνο, πέρα από τον Επώνυμο άρχοντα, τον άρχοντα βασιλέα, και τον Πολέμαρχο ήταν ο *Ταμίας της Παράλου* (η πιο σημαντική τριήρης του αθηναϊκού στόλου), ο *Ταμίας της Άμμωνος*, ο *Ταμίας των Στρατιωτικών*¹⁹⁴, ο *Δήμαρχος στον Πειραιά* και ο *Άρχων στη Σαλαμίνα*¹⁹⁵. Ο *Ταμίας των τριηροποιών* ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση, επισκευή ή αντικατάσταση εξαρτημάτων των τριήρεων, όπως κουπιά, σχοινιά, πανιά, κατάρτια, κα. Στο αξίωμα αυτό ήταν κάθε χρόνο ένας και αυτός ήταν αιρετός από το Δήμο¹⁹⁶. Τέλος, ο *Ίππαρχος εις Λήμνον* ήταν ένας ειδικός άρχων, που εκλεγόταν από το Δήμο προκειμένου να εποπτεύει τους Αθηναίους κληρούχους στη Λήμνο, όταν αυτοί επιστρατεύονταν ως ιππείς¹⁹⁷. Σημειωτέον ότι αθηναϊκές κληρουχίες υπήρχαν σε διάφορα μέρη, όπως στη Θράκη, στην Ίμβρο, στη Σκύρο, στη Χαλκίδα, στην Ερέτρια, στην Άνδρο, στη Νάξο, αλλά επίσης σε πόλεις της Καρίας και της Λυκίας, αφού ο θεσμός αυτός αφενός ανακούφιζε την πόλη των Αθηνών από την ύπαρξη ακτημόνων τους οποίους έτσι αποκαθιστούσε, αφετέρου ενίσχυε την οικονομική, στρατιωτική και πολιτική υπερίσχυσή της στον ελλαδικό κόσμο¹⁹⁸.

Άλλοι άρχοντες με δικαστικές αρμοδιότητές ήταν επίσης οι *ξενοδίκαι*, που εκδίκαζαν υποθέσεις στις οποίες ο ένας αντίδικος ήταν ξένος¹⁹⁹. Με οικονομικές αρμοδιότητες ήταν οι *Ελληνοταμίαι*, οι *Κωλακρέται*, οι *Ταμίαι της Αθηνάς*, οι *Ταμίαι των άλλων θεών*, κα²⁰⁰. Για τα δημόσια έργα επιλαμβάνονταν οι *Επιστάται*, οι *Ιερών επισκευασταί*²⁰¹, οι *Οδοποιοί* και ο *Κρηνών επιμελητής*²⁰².

Γενικά, οι εκλογές και οι κληρώσεις για την κατανομή των αξιωμάτων γίνονταν κατά την έβδομη πρυτανεία²⁰³. Στην πραγματικότητα, οι παραπάνω αναφερθέντες άρχοντες ορίζονταν σε διαφορετικές φάσεις και η διαφοροποίηση αυτή είχε καθαρά

¹⁹² Σακελλάριου, σ. 210-211, 287

¹⁹³ Όπ.π, σ. 211, 287

¹⁹⁴ Όπ.π, σ. 208

¹⁹⁵ Όπ.π, σ. 205

¹⁹⁶ Όπ.π, σ. 202

¹⁹⁷ Όπ.π, σ. 201

¹⁹⁸ Όπ.π, σ. 412

¹⁹⁹ Όπ.π, σ. 204, 320

²⁰⁰ Όπ.π, σ. 207

²⁰¹ Όπ.π, σ. 285

²⁰² Όπ.π, σ. 209-210

²⁰³ Όπ.π, σ. 190

να κάνει με τις ανάγκες της πόλης. Έτσι, οι στρατιωτικοί άρχοντες (παραδείγματος χάριν ο *στρατηγός* ή ο *πολέμαρχος*) ορίζονταν μετά το τέλος της έκτης πρυτανείας και αυτό γιατί από την εποχή εκείνη (δηλαδή από τα τέλη Φλεβάρη και αρχές Μάρτη) και μετά (και συγκεκριμένα ως τον Οκτώβρη) διεξάγονταν οι όποιες εκστρατείες. Αντίθετα, οι άρχοντες που καταπιάνονταν με οικονομικά θέματα (*λογισταί, εισαγωγείς, κλπ*) εκλέγονταν λίγο πριν κλείσει το πολιτικό έτος, ώστε να είναι σε θέση να αναλάβουν αμέσως με την έναρξη του νέου, το μήνα Εκατομβαιώνα²⁰⁴.

Όσοι διατελούσαν σε κάποιο αξίωμα, λάμβαναν ένα μισθό, που ήταν όμως περισσότερο συμβολικός, νοούμενος ως αποζημίωση για ένα μικρού ύψους έσοδο που έχαναν ασχολούμενοι με τις υποθέσεις της πόλης έναντι της βιοποριστικής τους ενασχόλησης. Για παράδειγμα, τον 4^ο αιώνα ένας ειδικευμένος εργάτης έπαιρνε ημερομίσθιο πάνω από τέσσερις οβολούς, από το ποσό δηλαδή που δίνονταν στους Εννέα άρχοντες²⁰⁵. Το ποσό αυτό, θεωρητικά, ήταν αρκετό, ώστε να μην αποκλειστούν από τα αξιώματα αυτά οι χαμηλότερες οικονομικά τάξεις (για παράδειγμα όσοι είχαν κάποιο μικρό εισόδημα από αυτοαπασχόληση ή όσοι είχαν αμειβόμενη εργασία), στην πράξη ωστόσο όσοι ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες, καθώς αυτοί – οι οποίοι δεν ήταν διόλου λίγοι – θα έπρεπε ουσιαστικά να παραμελήσουν τις καλλιέργειές τους για ένα ολόκληρο έτος, τη διάρκεια δηλαδή της θητείας τους²⁰⁶.

Άρχων ή αρχόμενος ο Αθηναίος πολίτης ήταν το βασικό συστατικό του πολιτεύματος. Η εξουσία ουσιαστικά και ποικιλότροπα ασκούταν από το Δήμο μέσω των ψηφισμάτων της Εκκλησίας και αυτή ήταν το βασικό πολιτειακό όργανο. Το σώμα των πολιτών που ασκούσαν την εκτελεστική εξουσία παρείχε τους φορείς άσκησης της δικαστικής εξουσίας – ειδικά αν αναλογιστούμε πόσες χιλιάδες Αθηναίοι στελέχωναν τα διάφορα δικαστικά σώματα της πόλης με θητείες ετήσιας διάρκειας.

²⁰⁴ Σακελλάρειου, σ. 166

²⁰⁵ Όπ.π, σ. 190

²⁰⁶ Όπ.π, σ. 363

1.3 Συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών της κλασικής εποχής στη δικαστική εξουσία: δικαιώματα και υποχρεώσεις

Η βασική αρχή σύμφωνα με την οποία λειτουργούσε το σύστημα απονομής δικαιοσύνης στην αθηναϊκή δημοκρατία ήταν η *ισονομία*, η αντιμετώπισή δηλαδή όλων των Αθηναίων πολιτών ως ίσων απέναντι στους νόμους, ανεξαρτήτως οικογενειακής προέλευσης, οικονομικής κατάστασης και ούτω καθεξής. Από την αρχή αυτή προέκυπτε και μια μία δεύτερη, εκείνη της *ισηγορίας*, του δικαιώματος δηλαδή κάθε Αθηναίου πολίτη να παρίσταται στα δικαστήρια με ίσα δικαιώματα λόγου με όλους τους υπόλοιπους. Στα νομικά δικαιώματα των γνήσιων Αθηναίων πολιτών περιλαμβάνονταν η κατοχή ακίνητης περιουσίας και η παρουσία στα δικαστήρια.

1.3.1. Διαδικασία εκδίκασης

Για την αθηναϊκή δικαιοσύνη η παραπομπή σε δικαστική διαμάχη γινόταν μόνον έπειτα από καταγγελία κάποιου πολίτη – και ποτέ αυτεπάγγελα. Οι δίκες αφορούσαν και ιδιωτικές υποθέσεις (*δίκες*), αλλά και δημόσιες (*γραφές*). Οι διάδικοι συμμετείχαν κατά κανόνα οι ίδιοι – χωρίς συνήγορο. Στην περίπτωση που κάποιος αδυνατούσε να γράψει το λόγο του, μπορούσε να απευθυνθεί σε έναν λογογράφο²⁰⁷ και να αποστηθίσει το κείμενο. Ο χρόνος για την αγόρευσή του μετριόταν με το νερό της κλεψύδρας²⁰⁸, για τον έλεγχο της ροής του οποίου ήταν αρμόδιος ένα συγκεκριμένος κάθε φορά δικαστής, ο *εφ' ύδωρ*. Αυτός σταματούσε τη ροή κάθε φορά που διακοπτόταν η αγόρευση – για παράδειγμα κατά την ανάγνωση ενός νόμου, την παρουσίαση μιας μαρτυρίας, κοκ - και μετρούσε τον «καθαρό» χρόνο που είχε στη διάθεσή του ο κάθε διάδικος για την αγόρευσή του²⁰⁹. Ο χρόνος της αγόρευσης του καθενός καθοριζόταν από τη σπουδαιότητα της υπόθεσης, την αξία του επιδίκου αντικειμένου και αναλόγως αν επρόκειτο για την πρωτολογία ή τη δευτερολογία του (η οποία διαρκούσε το ήμισυ της πρώτης). Δικαιώματα και για

²⁰⁷ Αδάμ, σ. 183-185

²⁰⁸ Όπ.π, σ. 182

²⁰⁹ Όπ.π, σ. 183

δευτερολογία υπήρχε μόνο στις ιδιωτικές υποθέσεις – ενώ στις δημόσιες ο κάθε διάδικος αγόρευε μια φορά²¹⁰.

Εάν ο διάδικος είχε ζητήσει την παρουσία “συνηγόρου” (του φιλικού προσώπου που προανεφέρθη), έπρεπε να μοιραστεί το χρόνο που διέθετε, με εκείνον. Σε αυτές τις περιπτώσεις είτε έκανε ο ίδιος μια εισαγωγή και κατόπιν το λόγο έπαιρνε ο “συνήγορος”, ενώ άλλοτε ο τελευταίος ανέλαμβανε τη διατύπωση κάποιων συμπληρωματικών παρατηρήσεων, είτε του επιλόγου, όπου συνόψιζε τα βασικά επιχειρήματα του διαδίκου που βοηθούσε²¹¹.

Οι συνεδριάσεις των δικαστηρίων ξεκινούσαν πολύ πρωί, μετά από θυσίες και προσευχές για τη λήψη σωστών αποφάσεων και κάτω από την επιτήρηση των Σκυθών τοξοτών. Ο πρόεδρος καθόταν στη λίθινη έδρα του και δίπλα του είχε τον κήρυκα, που καλούσε τους διαδίκους διαδοχικά να παρουσιάσουν τις πρωτολογίες και δευτερολογίες τους. Ο διάδικος που έπαιρνε το λόγο ανέβαινε σε ένα βήμα ακριβώς μπροστά στον πρόεδρο, ενώ πίσω του και στη μέση του χώρου υπήρχε ένα τραπέζι, όπου μετά το πέρας της ακροαματικής διαδικασίας θα γινόταν η καταμέτρηση των ψήφων. Μετά την ολοκλήρωση και της τελευταίας αγόρευσης και τη συζήτηση σχετικά με ενστάσεις που ενδεχομένως προέκυπταν για την αλήθεια ή μη κάποιας μαρτυρίας (*επισκήψεις*)²¹², ερχόταν η ώρα της ψήφου και της απόφασης.

Ο κήρυκας καλούσε τους δικαστές - που ως τότε παρακολουθούσαν αμέτοχοι τα διαδραματιζόμενα - να αποφασίσουν. Οι επιλογές που είχαν ήταν μόνον δύο: να υπερψηφίσουν είτε την ποινή του κατήγορου, είτε την αντιπρόταση του κατηγορούμενου²¹³. Σε ορισμένες περιπτώσεις χρειαζόταν και δεύτερη ψηφοφορία, εάν ο νόμος δεν προέβλεπε επ’ ακριβώς ποινή (*τιμητοί αγώνες*)²¹⁴. Γενικά πάντως, μπορούμε να πούμε ότι ο ρόλος τους ήταν εξαιρετικά περιορισμένος στην επιλογή ανάμεσα σε δύο προτάσεις • για παράδειγμα έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα στο ένοχος ή αθώος, στην πρόταση του κατήγορου ή του κατηγορούμενου για την ποινή, το ύψος της αποζημίωσης, κλπ, ώστε δεν ήταν επιτρεπτή η πρόταση ή η ψήφιση μιας άλλης επιλογής²¹⁵.

Η ψηφοφορία ήταν μυστική. Τον 5^ο αιώνα οι δικαστές χρησιμοποιούσαν μια ψήφο (που ήταν είτε ένα πετραδάκι, είτε ένα κοχύλι) και περνώντας μπροστά από τις

²¹⁰ Αδάμ, σ. 182

²¹¹ Όπ.π, σ. 180

²¹² Όπ.π, σ. 193

²¹³ Όπ.π, σ. 193

²¹⁴ Όπ.π, σ. 197, 204

²¹⁵ Όπ.π, σ. 197

δύο κάλπες, μια για τις αθωωτικές ψήφους και μια για τις καταδικαστικές, το έριχναν κατά την κρίση τους²¹⁶. Τον 4^ο πΧ αι είχε καθιερωθεί ο κάθε δικαστής να κρατεί δύο χάλκινα κέρματα, από τα οποία το ένα ήταν για την αθώωση του κατηγορουμένου και αυτό είτε ήταν κανονικό, δηλαδή με συμπαγή άξονα στο κέντρο (*ψήφος πλήρης*), ενώ το άλλο ήταν τρυπημένο (*ψήφος τετρυπημένη*) ή είχε κοίλο άξονα και αυτό ήταν καταδικαστική ψήφος. Έτσι, ανάλογα με την τοποθέτησή του έριχνε την ψήφο του σε μια χάλκινη υδρία και το κέρμα που δεν χρησιμοποίησε ως ψήφο, σε μια ξύλινη κάλπη (ο μεν χαλκούς κύριος, ο δε ξύλινος άκυρος)²¹⁷. Από την άλλη, κάποιος δικαστής μπορούσε, εάν ήθελε για κάποιο λόγο, να μην ψηφίσει, αλλά σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να απαρνηθεί το μισθό του – ακόμη και αν είχε δώσει το παρόν στη δίκη²¹⁸. Μάλιστα, για την απόδοση του μισθού ήταν αρμόδιοι κάθε φορά πέντε δικαστές. Το δε ύψος ανερχόταν γύρω στους τρεις οβολούς²¹⁹.

Μετά το πέρας της ψηφοφορίας των δικαστών άρχιζε η διαδικασία της καταμέτρησης πρωτίστως με τον υπολογισμό των ψήφων που βρίσκονταν στη χάλκινη υδρία. Τη διαδικασία διεκπεραίωναν κάποιοι εντεταλμένοι *υπηρέται*, που ταξινομούσαν και καταμετρούσαν τις ψήφους της χάλκινης υδρίας. Το αποτέλεσμα κρινόταν με απλή πλειοψηφία. Η ισοψηφία μετρούσε υπέρ του κατηγορούμενου²²⁰. Μετά την καταμέτρηση και των άκυρων, ώστε να επιβεβαιωθεί ο αριθμός των δικαστών που ψηφίσαν, ο κήρυκας ανακοίνωνε το αποτέλεσμα και ο πρόεδρος του δικαστηρίου ανακοίνωνε την απόφαση.

Η πιο συνηθισμένη ποινή φαίνεται να ήταν η επιβολή προστίμων, ενώ οι πιο βαριές η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων (*ατιμία*), η εξορία και η θανάτωση. Πολύ σπάνια αναφέρονται η φυλάκιση. Εάν από το νόμο δεν προβλεπόταν κάποια συγκεκριμένη ποινή αντίστοιχη του αδικήματος, τότε οι δικαστές επανέρχονταν για μια δεύτερη ψηφοφορία, για την οποία τηρείτο η ίδια με την προηγούμενη διαδικασία²²¹. Σε καμία περίπτωση δεν επιτρεπόταν ο ανδραποδισμός Αθηναίου πολίτη, σωματικές ποινές και βασανιστήρια²²². Στα ελαφρυντικά λαμβανόταν υπόψη η έλλειψη πρόθεσης, ο καταναγκασμός, ο πρότερος βίος και η έντονη ψυχολογική διάθεση.

²¹⁶ Αδάμ, σ. 194

²¹⁷ Όπ.π, σ. 194

²¹⁸ Όπ.π, σ. 196

²¹⁹ Όπ.π, σ. 198

²²⁰ Όπ.π, σ. 196

²²¹ Όπ.π, σ. 197

²²² Σακελλάριου, σ. 7

1.3.2 Τα δικαστήρια:

Οι δικαστικές εξουσίες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων είχαν μοιραστεί κυρίως ανάμεσα στα διάφορα δικαστικά όργανα, αλλά επίσης στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι κανένα μέλος κανενός αθηναϊκού δικαστηρίου δεν είχε ειδική κατάρτιση, αλλά το ρόλο του δικαστή (πχ του Ηλιαστή, του Αρεοπαγίτη, του Εφέτη, κοκ) ανέλαμβαναν κοινοί πολίτες. Παρά ταύτα, γνώριζαν καλά τους νόμους, αφού ως μέλη της Εκκλησίας του Δήμου τους είχαν συζητήσει και ψηφίσει²²³.

I. Ο Άρειος Πάγος

Ο Άρειος Πάγος ήταν το πλέον παλαιό δικαστικό σώμα της πόλης. Άλλοι ανάγουν τη συγκρότησή του στα αρχαϊκά χρόνια και στην εποχή του Σόλωνα κι άλλοι ακόμη πιο πίσω²²⁴. Αρχικά είχε απεριόριστες αρμοδιότητες και ήταν το πλέον σημαντικό πολιτικό όργανο²²⁵. Το 462/1πΧ ο Εφιάλτης, ως αρχηγός του κόμματος των δημοκρατικών, προχώρησε σε καινοτομίες, που περιόριζαν σημαντικά τις δικαιοδοσίες του Αρείου Πάγου²²⁶. Τα μέλη του Αρείου Πάγου ήταν πολίτες που είχαν διατελέσει *Επώνυμοι άρχοντες*, *Άρχοντες βασιλείς*, *Πολέμαρχοι* ή *Θεσμοθέται*²²⁷ και γενικώς αξιώματα των «Εννέα αρχόντων». Η σύνθεσή του άρχισε να εκλαϊκεύεται όταν τα αξιώματα αυτά έγιναν περισσότερο προσιτά στο σύνολο των Αθηναίων πολιτών, γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα²²⁸. Τελικά στην αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου έμειναν η εκδίκηση φόνων εκ προμελέτης (*φόνος εκ προνοίας*) και στα πλαίσια απόπειρας δολοφονίας τα αδικήματα του σκόπιμου τραυματισμού (*τραύμα εκ προνοίας*), της δηλητηρίασης (*φαρμακεία*) και του εμπρησμού κατοικίας (*πυρκαϊά*)²²⁹. Ο ένοχος φόνου πρώτα αποκλειόταν από τον άρχοντα βασιλέα από την Αγορά, από ιερούς χώρους και λατρευτικές εκδηλώσεις και κατόπιν δικαζόταν, με τον βασιλέα

²²³ Σακελλαρίου, Μ., "Η δικαιοσύνη" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

²²⁴ Σακελλαρίου, σ. 181

²²⁵ Αδάμ, σ. 80

²²⁶ Σακελλαρίου, σ. 108

²²⁷ Όπ.π, σ. 182

²²⁸ Όπ.π, σ. 184

²²⁹ Αδάμ, σ. 81-82

προεδρεύοντα, στην ύπαιθρο, μία από τις τρεις νύχτες που κάθε μήνας έχει χωρίς σελήνη, ώστε η θέα του να μη μολύνει τους συμπολίτες του. Οι τακτικές αυτές σαφώς παραπέμπουν στην αρχαία καταγωγή του δικαστικού αυτού σώματος με τις μαγικές εθιμοτυπίες που είχε εγκολπώσει στη λειτουργία του²³⁰.

Επίσης στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου ήταν οι περιπτώσεις κοπής των ιερών ελαιόδεντρων που βρίσκονταν στα σύνορα της Αθήνας με τα Μέγαρα²³¹. Ακόμη, κάτω από την προστασία του ήταν κάποια μυστικά ιερά κείμενα (*απόρρητοι διαθήκαι*), μυστικές αποθήκες κειμηλίων (*απόρρητοι αποθήκαι*) και ίσως μυστικοί ιεροί τάφοι (*απόρρητοι θήκαι*), την αποκάλυψη των οποίων τιμωρούσε²³². Τέλος, μετά το τέλος της τυραννίας των Τριάκοντα ανέλαβαν κατά κάποιο ρόλο έλεγχο επί των αρχόντων που ανελάμβαναν τα δημόσια αξιώματα²³³.

Για τη διαδικασία εκδίκασης υποθέσεων που ενέπιπταν στην αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου γνωρίζουμε ότι προήδρευε ο Άρχων βασιλεύς, χωρίς όμως να φορεί το στεφάνι του. Η δίκη διεξαγόταν μια νύκτα χωρίς σελήνη και ότι ο κατήγορος στεκόταν στη *Λίθο ύβρεως*, ενώ ο κατήγορος στη *Λίθο της Αναίδειας*, που συμβόλιζε την άρνηση του να δώσει συγχώρεση για το φόνο και άρα την πρόθεσή του να δικαστεί ο ένοχος. Και οι δύο πλευρές ορκίζονταν να πουν την αλήθεια και καταριόνταν τους εαυτούς τους εάν εψεύδοντο. Σε καθεμία πλευρά αναλογούσε μια πρωτολογία και μια δευτερολογία, ενώ είχαν το δικαίωμα επίκλησης μαρτύρων και τεκμηρίων. Η ισοψηφία αντιστοιχούσε σε αθώωση, ενώ η καταδίκη σε θανάτωση, με μόνη δυνατότητα σωτηρίας την αυτοεξορία, ποινή όμως που έπρεπε να δηλώσει ότι επιβάλλει στον εαυτό του ο κατηγορούμενος αμέσως μετά την πρωτολογία του – πλην των πατροκτόνων που δεν είχαν ούτε αυτή την ευκαιρία. Η εξορία αυτή θα ήταν ισόβια και θα συνεπάγετο επίσης δήμευση της πατρικής περιουσίας από το κράτος²³⁴. Οι ποινές που μπορούσαν να επιβληθούν ήταν θάνατος για τους φόνους, ενώ για τις απόπειρες εξορία και δήμευση περιουσίας.

Σημειωτέον η ακούσια ανθρωποκτονία ή η ανθρωποκτονία από μέτοικο ή μεθύμα μέτοικο, δούλο ή ξένο, εκδικαζόταν από τους *Εφέτας*, δικαστικό σώμα με πενήντα ένα μέλη, που είχε ιδρυθεί από το Δράκοντα²³⁵. Οι Εφέτες συνεδρίαζαν κατά κανόνα στο Παλλάδιο, εκτός και αν εκδικάζονταν φόνοι δίκαιοι (παραδείγματος

²³⁰ Σακελλάριου, σ. 316

²³¹ Όπ.π, σ. 108, 184

²³² Όπ.π, σ. 184

²³³ Όπ.π, σ. 185

²³⁴ Όπ.π, σ. 318

²³⁵ Όπ.π, σ. 13, 186

χάριν αν κάποιος σκότωσε τον εραστή της συζύγου, της παλλακίδας, της μητέρας, της αδελφής ή της κόρης του²³⁶, ή αν ο φόνος έγινε κατά λάθος, όπως στον πόλεμο, σε αγώνες ή στο κυνήγι), οπότε συνέρχοντο στο Δελφίνιον, ή στη Φρεαττύδα εάν δικαζόταν κάποιος που είχε προηγουμένως τιμωρηθεί με εξορία²³⁷.

Οι δικαιοδοσίες που ο Εφιάλτης αφαίρεσε από τον Άρειο Πάγο μοιράστηκαν κάποιες στα άλλα δικαστικά σώματα, άλλες στην Εκκλησία του Δήμου και άλλες στους πεντακόσιους της Βουλής. Οι δύο αυτοί τελευταίοι φορείς ανέλαβαν κυρίως δίκες που αφορούσαν ζητήματα ασφάλειας της πόλης.

II. Η Ηλιαία

Η Ηλιαία ήταν ένα πολυάριθμο λαϊκό δικαστήριο, που συστήθηκε από το Σόλωνα στις αρχές του 6^{ου} αιώνα²³⁸ με αρχικό αντικείμενο την εκδίκαση εφέσεων κατά των αποφάσεων των αρχόντων²³⁹. Στη συνέχεια ανέλαβε υποθέσεις από αυτές που είχαν αφαιρεθεί από τη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου και των Εννέα αρχόντων και έγινε τρόπον τινά η νομική προσωποποίηση του Δήμου, όπως φαίνεται τόσο από τον τρόπο λειτουργίας της, όσο και από τον αριθμό των συμμετεχόντων σε αυτή²⁴⁰. Άλλωστε, η ετυμολογία της ονομασίας της (*ἀλής*= ολόκληρος, *ἀλίζω*= συγκεντρώνω) δείχνει ότι αρχικά πρέπει να συμμετείχαν σε αυτή όλοι οι Αθηναίοι πολίτες, λειτουργούσε δηλαδή παράλληλα με την Εκκλησία του Δήμου • ενώ δηλαδή η Εκκλησία ασχολούταν με πολιτικές υποθέσεις, η Ηλιαία λειτουργούσε ως η δικαστική πλευρά της εξουσίας της.

Στην πορεία η συγκρότησή της ακολούθησε ένα διαφορετικό σύστημα που περιόριζε τον αριθμό των πολιτών σε αντιπροσώπους²⁴¹. Έτσι, στα κλασικά χρόνια βλέπουμε να κληρώνονται για να συμμετάσχουν στην Ηλιαία κάθε χρόνο 6.000 άτομα, προερχόμενα από το σώμα των πολιτών με πλήρη πολιτικά δικαιώματα – αριθμός που μας θυμίζει τον ελάχιστο αριθμό πολιτών που απαιτούνταν σε ορισμένες περιπτώσεις σύγκλησης της Εκκλησίας του Δήμου ώστε να είναι αυτή νόμιμα

²³⁶ Fantham, Foley, Kampen, κα., σ. 153

²³⁷ Σακελλάριου, σ. 318

²³⁸ Όπ.π., σ. 168

²³⁹ Αδάμ, σ. 91

²⁴⁰ Σακελλάριου, σ. 168

²⁴¹ Αδάμ, σ. 92

πλήρης²⁴². Πιο συγκεκριμένα η επιλογή τους γινόταν ανάμεσα σε εκείνους που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους – ήταν δηλαδή επαρκώς ώριμοι και βιολογικά και πολιτικά²⁴³ - και δεν είχαν εκκρεμότητες δικαστικές ή οικονομικές προς την πόλη²⁴⁴. Εάν κάποιος γινόταν ηλιαστής χωρίς να πληροί τις προϋποθέσεις, κινδύνευε να τιμωρηθεί ακόμη και με την ποινή του θανάτου²⁴⁵.

Μάλιστα, για να συμμετέχουν όλοι και να μην απέχουν εκείνοι που ήταν οικονομικά ασθενέστεροι ή οι διαμένοντες εκτός του άστεως, που θα είχαν ζημία με την παραμέληση των ασχολιών τους προκειμένου για την επιτέλεση του καθήκοντός τους, ορίστηκε ένα ποσό ως αποζημίωση. Αυτός ο ηλιαστικός “μισθός” από τα χρόνια του Περικλή και έπειτα ήταν περίπου δύο οβολοί την ημέρα - και αργότερα τρεις²⁴⁶ - και δινόταν μόνο τους παρόντες δικαστές (χωρίς όμως να τιμωρούνται οι απόντες). Το ποσό αυτό ισοδυναμούσε με το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη και ουσιαστικά μπορούσε να ενθαρρύνει στην άσκηση των ηλιαστικών καθηκόντων μόνον κάποιον που ήταν άπορος είτε λόγω ανεργίας είτε λόγω ηλικίας, δηλαδή αντιστοίχως έναν ημιαπασχολούμενο ή έναν υπερήλικα πολίτη²⁴⁷. Στην πραγματικότητα, ωστόσο για πολλούς από τους Αθηναίους που ήταν οικονομικά ασθενέστεροι ο μισθός αυτός ήταν σημαντικό μέρος των εσόδων τους – σε βαθμό τέτοιο μάλιστα που να υπάρχει η υπόνοια ότι η Ηλιαία ήταν συχνά προκατειλημμένη εναντίον των ευπορότερων.

Για την επιλογή των Ηλιαστών κάθε φυλή εκπροσωπείτο ισάριθμα από 600 άτομα – 500 ως τακτικά μέλη και 100 ως αναπληρωματικά²⁴⁸ - ώστε συνολικά ο αριθμός των Ηλιαστών ανερχόταν στους 6000²⁴⁹. Η θητεία τους ήταν ετήσια. Οι συνεδριάσεις γίνονταν ανά τμήματα των 600 – που πιθανότατα δε λειτουργούσαν ταυτόχρονα - με κατώτατο απαιτούμενο αριθμό τους 501 (ο περιττός αριθμός βοηθούσε στο να μην προκύπτει ποτέ ισοψηφία, ενώ οι υπόλοιποι 99 θεωρούνταν αναπληρωματικοί). Επομένως, στην πράξη υπήρχαν δέκα τμήματα των πεντακοσίων με χίλιους αναπληρωματικούς για τις κενές θέσεις.

²⁴² Σακελλάρειου, σ. 168, 370

²⁴³ Αδάμ, σ. 93

²⁴⁴ Σακελλάρειου, σ. 168

²⁴⁵ Όπ.π, σ. 169

²⁴⁶ Όπ.π, σ. 370

²⁴⁷ Όπ.π, σ. 362

²⁴⁸ Αδάμ, σ. 93

²⁴⁹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ.253

Η ολομέλεια συγκαλούνταν πολύ σπάνια, όταν μια υπόθεση ήταν ιδιαίτερα σοβαρή. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε ότι με ολομέλεια εκδικάστηκε το 415πΧ μια υπόθεση βεβήλωσης των Ελευσίνιων Μυστηρίων και λόγω της μεγάλης σοβαρότητάς της η συγκλήθηκε η ολομέλεια της Ηλιαίας²⁵⁰.

Κανονικά λειτουργούσε ως το σύνολο δικαστικών σωμάτων έκαστο εκ των οποίων ειδικευμένο σε συγκεκριμένα θέματα²⁵¹. Ο αριθμός των δικαστών που συμμετείχαν στην εκδίκαση κάποιας υπόθεσης ποίκιλε ανάλογα με τη φύση της υπόθεσης. Οι συνθέσεις συνηθέστερα αριθμητικά κυμαίνονταν από 201, 401, 501, 701, 1.001, 1501, 2.001, 2.501 ή 6.000 εάν απαιτούνταν ολομέλεια²⁵². Στις ιδιωτικές κυμαινόταν από 201 (αν η αξία του επιδίκου αντικειμένου ήταν έως 1.000δραχμές) έως 401 (αν η αξία υπερέβαινε τις 1.000 δραχμές). Στις δε δημόσιες φαίνεται ότι συνήθως συνεδρίαζαν 501 δικαστές και σε υποθέσεις μεγάλης βαρύτητας 1001 ή 1501 (όπως πχ στη δίκη του Περικλή), και πιο σπάνια 2001 (πχ στη δίκη των Τριάντα Τυράννων). Η κατανομή των υποθέσεων σε τμήματα γινόταν την παραμονή των εκδικάσεων.

Υπολογίζεται ότι κάθε υπόθεση εκδικαζόταν μέσα σε δύο με τρεις ώρες, αλλά πάντως ολοκληρωνόταν μέσα σε μια και μόνο συνεδρίαση. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν με μυστική ψηφοφορία και με απλή πλειοψηφία. Οι συνεδριάσεις γίνονταν σχεδόν κάθε μέρα – πλην των εορτών και των αργιών – δηλαδή περίπου 250 με 300 μέρες το χρόνο.

Οι Ηλιαστές έδιναν στα πλαίσια μιας επίσημης τελετής έναν ειδικό όρκο²⁵³, με τον οποίο δεσμεύονταν ότι θα εκδικάζουν πάντοτε σύμφωνα με τους νόμους, αλλά και τα ψηφίσματα του Δήμου και ότι θα αποφασίζουν χωρίς φόβο, εύνοια ή μεροληψία, έχοντας ακούσει και τις δύο αντιτιθέμενες απόψεις και χωρίς να έχουν δωροδοκηθεί²⁵⁴. Μάλιστα, έπαιρναν όρκο ότι ποτέ δε θα ψήφιζαν υπέρ για τα εξής θέματα: τη διανομή γης ή ακίνητης περιουσίας, τον επαναπατρισμό εξορίστων, την επιβολή εξορίας, την απέλαση μετοίκου, ή την κατάργηση χρεών.

Οι υποθέσεις που ανελάμβανε η Ηλιαία ήταν και αστικές, αλλά και πολιτικές. Επίσης εκδίκαζε και δημόσιες αγωγές, όπως για παράδειγμα επί των κατηγοριών της προδοσίας, της υπεξαίρεσης δημόσιου χρήματος και ούτω καθεξής. Τέλος, στην

²⁵⁰ Αδάμ, σ. 94

²⁵¹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ.253

²⁵² Σακελλάριου, σ. 169

²⁵³ Mosse, σ. 66

²⁵⁴ Σακελλάριου, σ. 169

Ηλιαία απευθυνόταν όποιος πολίτης θεωρούσε ότι κάποιο ψήφισμα της Εκκλησίας αντίκειται στη νομοθεσία της πόλης (*γραφή παρανόμων*). Αυτό βέβαια πρακτικά σημαίνει ότι η Ηλιαία είχε τη δύναμη να τροποποιήσει ή και να ακυρώσει τις αποφάσεις της ίδιας της Εκκλησίας του Δήμου – που ήταν το πιο ισχυρό όργανο της πόλης, ακόμη και αν αυτές αφορούσαν νέους νόμους. Η δύναμή της επίσης εκπορευόταν από τη δικαιοδοσία της να δικάζει τους αξιωματούχους, που παραπέμπονταν για κάποια αδικήματα (πχ δωροληψία, κατάχρηση δημόσιου χρήματος, κλπ).

III. Οι Διαιτητές

Το αττικό δίκαιο γνωρίζει δύο είδη διαιτησίας, τη δημόσια και την ιδιωτική. Ήταν πολλές οι αστικές υποθέσεις που ανελάμβαναν οι Διαιτητές. Η διαφορά τους από τα λοιπά δικαστικά όργανα της αθηναϊκής πολιτείας ήταν ότι η σύνθεσή του σώματος αυτού δεν προέκυπτε ούτε από εκλογή, ούτε από κλήρωση, αλλά ήταν υποχρεωτική²⁵⁵. Πράγματι, στο σώμα αυτό μετείχαν Αθηναίοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους, ώστε να μην ανήκουν πλέον στους στρατιωτικούς καταλόγους της πόλης. Οι Διαιτητές ήταν αρμόδιοι τόσο για την ανακριτική διαδικασία, όσο και την λήψη των αποφάσεων.

Οι ιδιωτικοί διαιτητές επιλέγονταν ελεύθερα από τους αντιδίκους και άρα στη θέση αυτή μπορούσε να βρεθεί ο οποιοσδήποτε, ακόμη και ένας μέτοικος ή και ένας ξένος, αρκεί να θεωρούνταν και από τις δύο πλευρές ως αντικειμενικός και αμερόληπτος²⁵⁶. Στην ιδιωτική οι αντίδικοι έπρεπε να δεσμευτούν προκαταβολικά ότι θα τη σεβαστούν (*εμμένειν*), ώστε να είναι τελεσίδικη²⁵⁷. Αν κάποιος έμενε ανικανοποίητος από την απόφαση του διαιτητή, μπορούσε να προσφύγει με εισαγγελία στην ολομέλεια των διαιτητών²⁵⁸. Τα δε κριτήρια για το διαιτητή δεν ήταν αυστηρώς οι νόμοι της πόλης, αλλά το δίκαιο με την ευρύτερη έννοια – οπότε υπήρχε μια σχετική ελευθερία στη λήψη της απόφασής του²⁵⁹.

²⁵⁵ Σακελλάρειου, σ. 204

²⁵⁶ Αδάμ, σ. 69

²⁵⁷ Όπ.π, σ. 62

²⁵⁸ Σακελλάρειου, σ. 152

²⁵⁹ Αδάμ, σ. 71

Οι δημόσιοι διαιτητές ήταν *αιρετοί* ή *κληρωτοί*²⁶⁰ και επιλέγονταν από έναν συγκεκριμένο ετήσιο κατάλογο που περιελάμβανε υποχρεωτικά και μόνον Αθηναίους πολίτες²⁶¹ και κυρίως εκείνους που διένυαν τον τελευταίο χρόνο της στρατεύσιμης ηλικίας τους (περίπου εξήντα ετών δηλαδή)²⁶². Φαίνεται ότι υπήρχαν δέκα τμήματα – ένα για κάθε φυλή – που ορίζονταν στην αρχή του έτους και είχαν ετήσια ισχύ. Για τη διάκριση αυτή δεν είχε σημασία η φυλετική καταγωγή του διαιτητή, αλλά κατεξοχήν του εναγόμενου, θα μπορούσε δηλαδή κάποιος να λειτουργήσει ως διαιτητής σε φυλή άλλη από τη δική του, δε μπορούσε όμως κάποιος να απευθυνθεί σε διαιτητή άλλον από εκείνον που είχε οριστεί το συγκεκριμένο έτος για τα μέλη της φυλής του²⁶³. Ειδικά οι δημόσιοι διαιτητές ορκίζονταν κάθε φορά που καλούνταν να βγάλουν μια απόφαση²⁶⁴ και αυτό ήταν μια θρησκευτική πράξη που προσέδιδε μεν βαρύτητα στο έργο, αλλά επιπλέον μαρτυρούσε το σεβασμό στις αρχαιότερες φάσεις απονομής δικαιοσύνης, στην εποχή ισχύος του άγραφου, θεϊκού δικαίου²⁶⁵.

Στις δημόσιες υποθέσεις, όταν η απόφαση δεν ήταν αποδεκτή και από τους δύο διαδίκους, η υπόθεση περνούσε στα τακτικά δικαστήρια. Αρχικά ο διαιτητής διαβίβαζε το υλικό που προέκυψε από την διαιτησία του (δηλαδή μαρτυρίες, έγγραφα, η απόφασή του, κλπ²⁶⁶) στους τέσσερις δικαστές που είχαν οριστεί για την κάθε φυλή και εκείνοι εισήγαγαν την υπόθεση στην Ηλιαία προεδρεύοντας στη σχετική συνεδρίαση. Σε αυτή αξιοποιούνταν μόνο το υλικό που είχε παραδοθεί από το Διαιτητή και ουσιαστικά έβγαινε μια τελεσίδικη πλέον απόφαση²⁶⁷. Η αμοιβή των διαιτητών ήταν μια δραχμή ημερησίως ανά αντίδικο, ενώ για κάθε αναβολή το ποσό αυξανόταν κατά το αυτό²⁶⁸.

Οι διάφορες μικρότερης βαρύτητας διαφορές επιλύονταν από τους περιοδεύοντες δικαστές (*δικασταί κατά Δήμους*) που προχωρούσαν σε επί τόπου επίλυση των ζητημάτων²⁶⁹.

²⁶⁰ Αδάμ, σ. 59

²⁶¹ Όπ.π, σ. 61

²⁶² Όπ.π, σ. 63

²⁶³ Όπ.π, σ. 65

²⁶⁴ Όπ.π, σ. 72

²⁶⁵ Όπ.π, σ. 73

²⁶⁶ Όπ.π, σ. 72-73

²⁶⁷ Όπ.π, σ. 67

²⁶⁸ Όπ.π, σ. 65

²⁶⁹ Όπ.π, σ. 63

IV. Οι δικαστικές αρμοδιότητες σωμάτων της εκτελεστικής εξουσίας

Δικαστικές αρμοδιότητες είχε επίσης και η Εκκλησία του Δήμου. Ειδικά μάλιστα από τον 5^ο έως και τα μέσα του 4^{ου} πΧ αιώνα είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει οποιαδήποτε ποινή έκρινε κατάλληλη για τους κατηγορούμενους²⁷⁰. Οι υποθέσεις με τις οποίες απασχολούνταν ήταν εκείνες που είχαν κινηθεί με τις διαδικασίες της *εισαγγελίας*, δηλαδή της καταγγελίας για έγκλημα που αφορούσε την ασφάλεια της πόλης²⁷¹ (δυνατότητα που είχαν όχι μόνον οι πολίτες, αλλά επίσης οι μέτοικοι, ακόμη και οι δούλοι²⁷²), της *προβολής*, της καταγγελίας δηλαδή σχετικά με υπόθεση που μελλοντικά θα εκδικαζόταν από κάποιο κατεξοχήν δικαστικό σώμα²⁷³, και της *αποχειροτονίας*²⁷⁴, δηλαδή της καταψήφισης κάποιου άρχοντα με σκοπό την απομάκρυνσή του από το αξίωμα²⁷⁵.

Τέλος, είχε και η Βουλή των Πεντακοσίων δικαστικές - και όχι μόνον νομοθετικές - αρμοδιότητες. Μάλιστα, αυτές πρέπει να ήταν αρκετά εκτεταμένες, καθότι από τα νομοθετήματα του Κλεισθένη προκύπτει ότι είχε το δικαίωμα επιβολής ακόμη και της θανατικής ποινής²⁷⁶ – έως τουλάχιστο και τον 4^ο αιώνα²⁷⁷. Ως αρχή υπεύθυνη για την εποπτεία όλων των αξιωματούχων, είχε τη δυνατότητα να ασκήσει αυτεπάγγελτη δίωξη σε υποθέσεις που έπεφταν στην αντίληψή της και αφορούσαν παρατυπίες και παρανομίες που διέπρατταν όσοι ήταν επιφορτισμένοι με κάποιο δημόσιο καθήκον²⁷⁸. Ειδικά στην αρμοδιότητά της ενέπιπταν όσοι διαχειρίζονταν τα οικονομικά της πόλης και της συμμαχίας, αλλά και των περισσότερων που ήταν υπεύθυνοι για κάποιο έργο, όπως οι ναυτικές κατασκευές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις, οι θυσίες, κλπ²⁷⁹. Η δικαστική εξέταση ενός τέτοιου ζητήματος μπορούσε να ξεκινήσει με την αναφορά ή την καταγγελία των λογιστών, αλλά επίσης και ενός οποιουδήποτε ιδιώτη - και όχι μόνον πολίτη, αλλά επίσης ξένου ή και δούλου²⁸⁰! Ωστε οι καταγγελίες αφορούσαν είτε κακοδιαχείριση από μέρους κάποιου αξιωματούχου, είτε για άλλα αδικήματα, όπως δωροδοκία, προδοσία ή και απόπειρα

²⁷⁰ Αδάμ, σ. 41

²⁷¹ Όπ.π, σ.42-46

²⁷² Σακελλάριου, σ. 12

²⁷³ Αδάμ, σ. 46-48

²⁷⁴ Όπ.π, σ. 48-50

²⁷⁵ Όπ.π, σ. 41-42

²⁷⁶ Σακελλάριου, σ. 10

²⁷⁷ Αδάμ, σ. 54

²⁷⁸ Όπ.π, σ. 55

²⁷⁹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 252

²⁸⁰ Αδάμ, σ. 57

κατάλυσης του πολιτεύματος. Από σχετική συνεδρίαση της Βουλής κρινόταν το αν η κατηγορία ήταν τελικά αβάσιμη, ή αν έχριζε περαιτέρω διερεύνησης σε μια δεύτερη συνεδρίαση. Έτσι, αν αποδεικνύονταν βάσιμες οι κατηγορίες το ζήτημα θα μπορούσε να λυθεί με την επιβολή ενός προστίμου, το ύψος του οποίου θα μπορούσε να φτάσει έως το ποσό των πεντακοσίων δραχμών. Εάν όμως το αδίκημα θεωρούταν σοβαρότερο, τηρούταν μια ιδιαίτερη διαδικασία, κατά την οποία διεξαγόταν μια μυστική ψηφοφορία όπου κρινόταν η ενοχή ή όχι του κατηγορουμένου. Αν το αποτέλεσμα ήταν *κατάγνωσις*, δηλαδή καταδικαστικό, τότε γινόταν μια δεύτερη, φανερή αυτή τη φορά ψηφοφορία, όπου η απόφαση λαμβανόταν με ανάταση χειρών και τότε αποφασιζόταν αν θα παραπεμφθεί στην κρίση του λαού, δηλαδή στην Ηλιαία ή στην Εκκλησία του Δήμου²⁸¹.

²⁸¹ Αδάμ, σ. 57

2.1 Οι δούλοι

Ο θεσμός της δουλείας στην αρχαιότητα – έως και τα κλασικά χρόνια – ήταν δεδομένος και όχι κατακριτέος. Άλλωστε, η ίδια η οργάνωση της πόλης στήριζε και στηριζόταν στο σύστημα της δουλείας. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων ο αριθμός των δούλων υπολογίζεται γύρω στους εκατό χιλιάδες – το ένα τρίτο δηλαδή περίπου του συνολικού πληθυσμού της πόλης²⁸².

Η αναγκαιότητά τους φαίνεται να προέκυψε κυρίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, που κατήργησε την υποτέλεια των γνήσιων μεν, πλην φτωχών Αθηναίων, οπότε οι γαιοκτήμονες χρειάστηκαν εργατικό δυναμικό προς αντικατάστασή τους. Άλλωστε, την ανάγκη εργατικών χεριών δεν είχαν μόνον οι πλούσιοι Αθηναίοι, αλλά και η ίδια η πόλη, αφού σταδιακά αναπτύχθηκε το θαλάσσιο εμπόριο και η βιομηχανία, όπως επίσης και τα δημόσια έργα που στόχευαν στην προβολή της πόλης έναντι των συμμάχων της²⁸³.

Οι δούλοι αντιμετωπίζονταν ως κινητή περιουσία που μπορούσε να αγοραστεί, να πωληθεί, να κληρονομηθεί, όπως επίσης και να κατασχεθεί. Οι πρώτες φωνές αντίρρησης για το θεσμό στην Αθήνα ήρθαν από τους σοφιστές, που αμφισβήτησαν τη δουλεία ως φυσική κατάσταση και τη συνέδεσαν με τα ήθη των εποχών, τονίζοντας την υποκειμενική της υπόσταση. Στα ύστερα κλασικά χρόνια, από το δεύτερο μισό του 4^{ου} πΧ αιώνα και έπειτα μαρτυρείται η ύπαρξη εράνου, που συγκέντρωνε ποσά προκειμένου για την εξαγορά δούλων²⁸⁴.

Στην αθηναϊκή κοινωνία των κλασικών χρόνων δούλοι που ήταν προηγουμένως πολίτες δεν υπήρχαν και δεν επιτρεπόταν να γίνουν σύμφωνα με τις νομοθετικές ρυθμίσεις που είχαν δίνει ήδη από την εποχή του Σόλωνα (594/593πΧ)²⁸⁵. Υπήρχαν δούλοι, οι οποίοι είχαν γεννηθεί από γονείς δούλους. Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι ιδιοκτήτες στόχευαν στην αποφυγή σύναψης σχέσεων μεταξύ δούλων, ώστε να μην προκύπτουν παιδιά δούλοι, δεδομένου ότι η συντήρησή του συνέφερε λιγότερο από την αγορά ενός εφήβου ή ενηλίκου που ήταν άμεσα χρησιμοποιούμενοι²⁸⁶. Δούλος

²⁸² Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 376

²⁸³ Όπ.π., σ. 376

²⁸⁴ Σακελλάριου, σ. 142

²⁸⁵ Όπ.π., σ. 25

²⁸⁶ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 377

μπορούσε να γίνει ακόμη και κάποιος μέτοικος, ο οποίος δεν είχε να καλύψει το ποσό για την ετήσια ή κάποια έκτακτη εισφορά. Επίσης αν κάποιος μέτοικος καταδικαζόταν επειδή δεν είχε Αθηναίο πολίτη ως προστάτη του (*γραφή απροστασίου*), διέτρεχε άμεσο κίνδυνο δουλείας, καθώς η κατάστασή του αυτή θεωρούταν προσβλητική προς την όλη πολιτική και κοινωνική συγκρότηση της πόλης²⁸⁷. Ακόμη κι ένας ξένος κινδύνευε να γίνει δούλος στην πόλη των Αθηνών, αν αποκαλυπτόταν ότι δήλωνε ψευδώς Αθηναίος πολίτης. Η αποκάλυψη αυτή επέσυρε *γραφή ξενίας* και η καταδίκη σήμαινε την πώληση του εκτός της πόλης²⁸⁸.

Οι δούλοι ήταν σε μεγάλο βαθμό «βάρβαροι» στην καταγωγή, δηλαδή μη Έλληνες. Μάλιστα, υπήρχαν περιπτώσεις όπου κάποιες φυλές, όπως οι Θράκες πωλούσαν οι ίδιοι τα παιδιά τους ως δούλους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα βιοτικά τους προβλήματα, αλλά και την πολυτεκνία. Οι δούλοι εισάγονταν στην πόλη επίσης μέσω αγοραπωλησιών. Σε αυτές αντικείμενο εμπορίας ήταν άνθρωποι, που είχαν αιχμαλωτιστεί είτε ως ηττημένοι κάποιας πολεμικής αναμέτρησης, είτε ακόμη και από κάποια πειρατική επιδρομή. Η τιμή για την αγοραπωλησία ενός δούλου ακολουθούσε τα κριτήρια της ηλικίας, του φύλου, της καταγωγής και φυσικά των προσόντων και ικανοτήτων του²⁸⁹. Η διαδικασία πώλησης δούλων ήταν ορισμένη: η πώληση λάμβανε χώρα μια φορά το μήνα, στην αγορά. Ο πωλητής έφερνε το δούλο και τον ανέβαζε στη *λίθο της πώλησης*, όπου τον παρουσίαζε στους ενδιαφερόμενους εκθέτοντας και τις ικανότητες, αλλά και τα όποια ελαττώματα ενδεχομένως είχε (υποχρεωτικά, εκ του νόμου, ώστε να μην κατηγορηθεί για παραπλάνηση του αγοραστή). Τέτοιες αγορές υπήρχαν όχι μόνον στην Αθήνα, αλλά επίσης στην Κόρινθο, στην Αίγινα και σε διάφορα νησιά του Αιγαίου²⁹⁰.

Οι δούλοι υποχρεώνονταν να έχουν τα μαλλιά τους κομμένα σύρριζα, ώστε να φαίνεται με την πρώτη ματιά η κοινωνική τους θέση. Γενικά, όμως, τόσο η εμφάνισή τους, όσο και η επαγγελματική τους ενασχόληση δε διαφοροποιούνταν σημαντικά από εκείνη των γνήσιων Αθηναίων, που ανήκαν στη δυσμενή κατηγορία των *πένητων*²⁹¹.

Οι δούλοι απασχολούνταν σε διάφορες δουλειές, ανάλογα με τον τομέα δραστηριοποίησης του αγοραστή. Δακρίνονταν καταρχήν σε δημόσιους και ιδιωτικούς. Από τους δημόσιους δούλους κάποιοι δούλευαν ως εργάτες σε δημόσια

²⁸⁷ Αδάμ, σ. 208

²⁸⁸ Όπ.π., σ. 208

²⁸⁹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 377

²⁹⁰ Όπ.π., σ. 377

²⁹¹ Όπ.π., σ.376

έργα – όπως έγινε κατά την εποχή του Περικλή, όταν ξεκίνησε η κατασκευή μεγάλων οικοδομημάτων στην πόλη. Επίσης χρησιμοποιούνταν ως όργανα της τάξης. Οι τελευταίοι ήταν κυρίως Σκύθες στην καταγωγή, ήταν οπλισμένοι τοξότες και λειτουργούσαν ως η αστυνομική δύναμη της πόλης. Για παράδειγμα, στις συνελεύσεις της Εκκλησίας περιέβαλαν το χώρο με ένα σκοινί, κλείνοντας εντός του όσους συμμετείχαν στις συνεδριάσεις. Άλλοι, πάλι, υπηρετούσαν ως γραφείς ή κλητήρες και φυσικά αυτοί, όσοι κατείχαν κάποιες γνώσεις, ήταν περισσότερο προνομιούχοι των δούλων που απασχολούνταν ως εργάτες. Γιατί πολλοί έκαναν χειρωνακτικές δουλειές, ως τεχνίτες ή εργάτες, ή – πολύ χειρότερα – στα μεταλλεία – όπως για παράδειγμα σε αυτό του Λαυρίου, όπου σημειώθηκαν και μαζικές αποδράσεις δούλων²⁹² - στα λατομεία²⁹³ στα ορυχεία και στους χειρόμυλους.

Η τύχη των ιδιωτικών δούλων ποίκιλε, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους, τη θέση όπου τους είχε τοποθετήσει, τις ικανότητες και γνώσεις τους, την προσωπικότητά τους και από πολλές άλλες παραμέτρους²⁹⁴. Κάποιοι άλλοι ήταν εξειδικευμένοι στις τέχνες, για παράδειγμα στη ζωγραφική, οπότε είχαν και καλύτερη τύχη. Συχνή ήταν η απασχόληση δούλων στο σπίτι, ως οικονόμοι, παιδαγωγοί ή τροφοί. Ο παιδαγωγός ήταν συνήθως ένας έμπιστος δούλος του σπιτιού και ουσιαστικά λειτουργούσε ως ο μόνιμος συνοδός των αγοριών στις εξόδους τους, για παράδειγμα στο σχολείο ή στα παιχνίδια. Θεωρείται ότι επειδή οι παιδαγωγοί ήταν από τους δούλους που βρίσκονται πιο κοντά από τους άλλους στον ιδιοκτήτη τους, λογικά θα είχαν και καλύτερη αντιμετώπιση. Παρόμοιο προνόμιο, την καλή μεταχείριση θα είχαν επίσης και οι δούλοι που επιτελούσαν καθήκοντα οικογενειακού γιατρού²⁹⁵.

Σε καλή θέση ήταν επίσης όσοι δούλευαν ανεξάρτητα, είτε στο εμπόριο, είτε στις τραπεζικές συναλλαγές, με την προϋπόθεση να καταβάλλουν στον ιδιοκτήτη τους την προσυμφωνηθείσα εισφορά. Μάλιστα, υπάρχει μια γνωστή περίπτωση, του δούλου Πασίωνα, που ως τραπεζίτης απέκτησε οικονομική άνεση²⁹⁶ αρκετή για να του διασφαλίσει την εξαγορά της ελευθερίας του και κατόπιν την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη - με πλήρη πολιτικά δικαιώματα²⁹⁷! Ο ίδιος απελευθέρωσε το δούλο του, Φορμίωνα, που απασχολούταν στην τράπεζα και στο ασπιδοποιείο του αφεντικού του, ανέλαβε τις επιχειρήσεις αυτές, τις διηύθυνε

²⁹² Σακελλάριου, σ. 145

²⁹³ Όπ.π, σ. 28

²⁹⁴ Όπ.π, σ. 144

²⁹⁵ Όπ.π, σ. 145

²⁹⁶ Όπ.π, σ. 26, 36

²⁹⁷ Όπ.π, σ. 142

επιτυχώς και παραδίδοντάς τις στους γιούς του πρώην αφεντικού του, ίδρυσε τη δική του τράπεζα²⁹⁸.

Δούλους μπορούσαν να έχουν όχι μόνον οι πολίτες, αλλά και οι μη – πολίτες, για παράδειγμα οι μέτοικοι. Μάλιστα, κάποιος που είχε στην κατοχή του δούλο, μπορούσε να τον νοικιάσει σε κάποιον άλλο έναντι ενός ορισμένου ποσού – περίπου ενός οβολού ημερησίως – ενώ επίσης αποδεσμευόταν από τα έξοδα συντήρησής του²⁹⁹.

Δικαιώματα οι δούλοι δεν είχαν, αλλά ο ιδιοκτήτης τους μπορούσε να τους χρησιμοποιήσει όπως ήθελε. Εάν, για παράδειγμα, είχε το δούλο στο σπίτι, στο εργαστήρι ή στα χωράφια, τότε φρόντιζε να του παρέχει κάποια σίτιση και στέγαση – η ποιότητα της ζωής του ήταν αποκλειστικά στην ευχέρεια του ιδιοκτήτη. Εάν, πάλι, τον ενοικίαζε σε κάποιο άλλο πρόσωπο, υπεύθυνο για τις συνθήκες διαβίωσης του δούλου ήταν το άλλο πρόσωπο³⁰⁰. Φυσικά, ένας δούλος δεν είχε διόλου δικαίωμα να αποκτήσει οικογένεια και οι οικογενειακοί δεσμοί δεν είχαν καμία νομική αναγνώριση ή προστασία. Αυτό σημαίνει ότι ένας ιδιοκτήτης μπορούσε να χωρίσει ένα ζευγάρι ή έναν γονιό από το παιδί του³⁰¹.

Παρόλ' αυτά, φαίνεται ότι δε συνηθιζόταν η απάνθρωπη αντιμετώπισή τους. Αυτό το συνάγουμε από πολλές και διάφορες μαρτυρίες για πιστούς δούλους, όπως επίσης και από το μικρό αριθμό των μαρτυρούμενων εξεγέρσεων³⁰² - αν και σε αυτό μια επαρκής εξήγηση δίνεται και από τη γενική ανομοιογένεια του πληθυσμού των δούλων στην Αθήνα³⁰³. Πράγματι, δεδομένου ότι στο σύνολό τους ήταν μεν «βαρβαρικής» καταγωγής, αλλά προερχόμενοι από διάφορες περιοχές, δεν αποτέλεσαν ποτέ μια τάξη ή μια ομοιόμορφη ομάδα με κοινά συμφέροντα και στόχους, ώστε να οργανωθούν, να σχεδιάσουν και να δρομολογήσουν μια εξέγερση προς απελευθέρωση ή έστω βελτίωση της θέσης και της ζωής τους³⁰⁴.

Πάντως, δηλωτικό της καλής σχετικά αντιμετώπισής τους ήταν ότι ο ιδιοκτήτης απαγορευόταν να τους θανατώσει (*δίκη φόνου*)³⁰⁵ – αν και σε αυτή την περίπτωση δεν προβλέπονταν σοβαρές κυρώσεις. Επιπλέον, εάν κάποιος δεινοπαθούσε από τον

²⁹⁸ Σακελλάριου, σ. 37

²⁹⁹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 377

³⁰⁰ Όπ.π, σ. 378

³⁰¹ Σακελλάριου, σ. 143

³⁰² Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 378

³⁰³ Όπ.π, σ. 378

³⁰⁴ Μπιργάλια, Ν., "Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

³⁰⁵ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 376

ιδιοκτήτη του, μπορούσε να ζητήσει άσυλο στο Θησείο ή το βωμό των Ευμενίδων και με τον τρόπο αυτό να αιτηθεί την αγορά του από άλλον κύριο. Επίσης, υπήρχε ένα ανώτατο όριο στους ραβδισμούς που επιτρεπόταν στον κύριο να επιβάλλει στο δούλο του και αυτοί δε μπορούσαν να υπερβαίνουν τους πενήντα, όπως επίσης υπήρχαν ποινικές κυρώσεις για ορισμένες σωματικές βλάβες και τέτοιες μπορούσε να καταγγείλει ο οποιοσδήποτε αντιλαμβανόταν να συμβαίνει κάτι τέτοιο με *γραφήν ύβρεως*³⁰⁶. Ο δέ κύριος δούλου που είχε δολοφονηθεί μπορούσε να ασκήσει κατά του δολοφόνου του δούλου δίκη βλάβης, με το σκεπτικό ότι υπέστη ζημία ή απώλεια περιουσιακού του στοιχείου. Κάτι αντίστοιχο ήταν και η *δίκη φόνου*, με τη διαφορά ότι εδώ κατηγορούμενος ήταν όποιος είχε δολοφονήσει δούλο, συμπεριλαμβανομένου και του ιδιοκτήτη³⁰⁷.

Αντίθετα, ο δούλος που θα συλλαμβανόταν για δολοφονία και ειδικά του ιδιοκτήτη του, θα θανατωνόταν άμεσα και μετά βασανιστηρίων μάλιστα. Σε βασανιστήρια υπόκειντο επίσης και στην περίπτωση που καλούνταν να καταθέσουν στα δικαστήρια, ώστε να διασφαλιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η αξιοπιστία τους³⁰⁸. Για την ακρίβεια, η κατάθεση ενός δούλου γινόταν δεκτή από το δικαστήριο μόνο εάν είχε προηγηθεί *βάσανος*³⁰⁹, καθότι υπήρχε η αντίληψη ότι δεν ήταν αξιόπιστα πρόσωπα και άρα δε θα έλεγαν την αλήθεια³¹⁰. Η αρχική φάση ήταν η *πρόκλησις εις βάσανον*, κατά την οποία ο ένας αντίδικος ρωτούσε τον άλλο κατά πόσο ήταν πρόθυμος *παραδιδόναι τον δούλον* για να μαρτυρήσει για το εξεταζόμενο θέμα³¹¹. Βέβαια, δεν ήταν ποτέ σίγουρο αν η μαρτυρία που αποσπόταν από το δούλο ήταν αληθινή και αντικειμενική, αλλά η αποδοχή και μόνο της βασάνου από μέρους του κυρίου του, ήταν ένδειξη που τύγχανε της ανάλογης προσοχής από τους δικαστές³¹². Από την άλλη, ωστόσο, υπήρχε νόμος που απέτρεπε από ορισμένες σωματικές κακώσεις σε δούλους από ελεύθερους, με τη γραφή *ὕβρεως*³¹³.

Υπήρχαν μόνο δύο περιπτώσεις όπου ο δούλος θα μπορούσε να καταθέσει χωρίς να προηγηθεί βασανισμός. Η μία ήταν να είναι ήταν μάρτυρας κατηγορίας σε υπόθεση ανθρωποκτονίας. Η εξαίρεση αυτή πρέπει να οφείλεται σε κατάλοιπες

³⁰⁶ Σακελλάριου, σ. 143

³⁰⁷ Όπ.π, σ. 144

³⁰⁸ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 377

³⁰⁹ Αδάμ, σ. 168

³¹⁰ Σακελλάριου, σ. 143

³¹¹ Αδάμ, σ. 167

³¹² Όπ.π, σ. 178

³¹³ Σακελλάριου, σ. 7

αντιλήψεις μιας παλιότερης εποχής, όταν οι δούλοι αντιμετωπίζονταν ως μέλη του οίκου, άρα τρόπον τινά συγγενικά πρόσωπα του θύματος³¹⁴. Η άλλη περίπτωση ήταν αν η υπόθεση είχε να κάνει με εμπορικές συναλλαγές. Η δεύτερη αυτή περίπτωση οπωσδήποτε συνιστά εξέλιξη της κλασικής εποχής, όταν οι δούλοι, δουλεύοντας στις επιχειρήσεις των κυρίων τους, είχαν άμεση επαφή με τις συναλλαγές και ως εκ τούτου θεωρούταν αξιόπιστοι³¹⁵.

Είχαν, ωστόσο, το δικαίωμα να προβαίνουν σε καταγγελία κάποιου, εάν ενέπιπτε στην αντίληψή τους το ενδεχόμενο να έχει διαπραχθεί προδοσία, ιεροσυλία, ή κατάχρηση δημόσιου χρήματος. Για τις ίδιες περιπτώσεις επιτρεπόταν και η παρουσία του ως μάρτυρα. Μάλιστα, σε περίπτωση που αποδεικνύονταν βάσιμες οι κατηγορίες του δούλου, αυτός μπορούσε να κερδίσει την ελευθερία του, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης από μέρους της πόλης. Αν, πάλι, αποδεικνυόταν ψευδείς οι κατηγορίες του, η ποινή ήταν καταδίκη σε θάνατο³¹⁶.

Οι δούλοι δε μπορούσαν να συχνάζουν σε γυμναστήρια ή παλαιστρες και φυσικά δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στους διάφορους αγώνες που διοργάνωνε η πόλη. Μπορούσαν, όμως, να παρευρίσκονται σε ορισμένα ιερά και να μετέχουν σε θρησκευτικές εκδηλώσεις, ακόμη και σε μυστήρια, όπως στα Ελευσίνια, με το σκεπτικό ότι όλοι (πλην των βαρβάρων) είχαν το δικαίωμα να επιδιώκουν την προσωπική τους σωτηρία. Επίσης είχαν το δικαίωμα να τελούν ιδιωτικές λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν των θεοτήτων του τόπου καταγωγής τους και να μετέχουν στις οικιακές λατρείες³¹⁷. Τέλος, φαίνεται ότι σε κάποιες τουλάχιστο περιπτώσεις τους επιτρεπόταν η κατοχή χρημάτων ή κάποιων αγαθών³¹⁸.

Η μόνη υποχρέωση που είχαν οι δούλοι ήταν να εκτελούν στο ακέραιο τις εντολές των ιδιοκτητών τους. Δεν είχαν την υποχρέωση της στράτευσης – αν και φαίνεται ότι σε εξαιρετικά δύσκολες καταστάσεις είχαν χρησιμοποιηθεί ως κωπηλάτες σε πολεμικά πλοία. Τέτοιες περιπτώσεις γνωρίζουμε ότι ήταν η μάχη στο Μαραθώνα και η ναυμαχία στη Σαλαμίνα · στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα συγκροτήθηκαν τμήματα τοξοτών προερχόμενων από την τάξη των δούλων, τα οποία αριθμούσαν πάνω από χίλιους άντρες.

³¹⁴ Αδάμ, σ. 168-169

³¹⁵ Όπ.π, σ. 169

³¹⁶ Σακελλάριου, σ. 143

³¹⁷ Όπ.π, σ. 144

³¹⁸ Μπιργάλια, όπ.π

Για να αποκτήσει κάποιος δούλος την ανεξαρτησία του έπρεπε να συντρέχουν εξαιρετικά ιδιαίτεροι λόγοι. Ένας τρόπος – που προαναφέρθηκε – είναι αυτή κατά την οποία ο δούλος – και κυρίως αυτοί που ασχολούνταν με το εμπόριο ή τη βιοτεχνία – αν αποκτήσει δικά του χρήματα, αρκετά για να εξαγοράσει την αποδέσμευσή του. Μια άλλη πιθανότητα είναι να απελευθερωθεί με διαθήκη του ιδιοκτήτη του και αυτή δεν ήταν και τόσο ασυνήθιστη περίπτωση. Οι ιδιωτικοί δούλοι μπορούσαν να απελευθερωθούν μόνο με απόφαση του ιδιοκτήτη τους, χωρίς καμία απολύτως εμπλοκή του Δήμου³¹⁹. Η απελευθέρωση γινόταν είτε με γραπτή δήλωση, είτε με τη διαθήκη, ή ακόμη και με προφορική δήλωση παρουσία μαρτύρων³²⁰. Ακόμη όμως και αν ο ιδιοκτήτης προχωρούσε σε απελευθέρωση του δούλου του, μπορούσε και τότε να ζητήσει ακύρωση της απόφασής του, εάν ο απελεύθερος παρέβαινε κάποιον όρο από τη μεταξύ τους συμφωνία με την οποία είχε γίνει η απελευθέρωση. Φαίνεται ότι και μετά την απελευθέρωσή τους οι δούλοι είχαν κάποιες υποχρεώσεις απέναντι στους πρώην κυρίους τους και αυτό το συνάγουμε από περιπτώσεις όπου ενώπιον του πολέμαρχου κάποιοι απελεύθεροι ενάγονταν με *δίκη αποστασίου*³²¹. Οι όροι της απελευθέρωσης συνήθως ήταν οικονομικής φύσεως ή αφορούσαν παροχή υπηρεσιών³²².

Σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις – όπως έγινε για παράδειγμα από το Μιλτιάδη ενόψει της μάχης του Μαραθώνα – η πόλη έδινε εντολή για μαζική απελευθέρωση δούλων προκειμένου για την ένταξή τους στο δυναμικό του στρατού. Γενικά, η απελευθέρωση των δημόσιων δούλων πραγματοποιούνταν κατόπιν σχετικής αποφάσεως του Δήμου. Στις περιπτώσεις απελευθέρωσης, οι δούλοι μπορούσαν να διαμείνουν στην πόλη ως μέτοικοι – με όλες τις υποχρεώσεις, αλλά και με τα όποια δικαιώματά τους. Επίσης, μπορούσαν να παρευρεθούν ως μάρτυρες σε κάποια δικαστική υπόθεση, αλλά με εγγυητή τους έναν Αθηναίο πολίτη, συνήθως τον προγενέστερο κύριό τους³²³. Αν ο απελεύθερος πέθαινε χωρίς να έχει αποκτήσει απογόνους, ο πρώην κύριος του ήταν εκείνος που κληρονομούσε τα όποια υπάρχοντα είχε στο μεταξύ αποκτήσει³²⁴.

Οι γυναίκες δούλες συνήθως απασχολούνταν στα σπίτια. Όσες είχαν φτάσει σε μια αξιοσέβαστη ηλικία και είχαν αποδειχθεί έμπιστες, μπορούσαν να αναλάβουν τη

³¹⁹ Σακελλάριου, σ. 141

³²⁰ Όπ.π, σ. 142

³²¹ Αδάμ, σ. 22

³²² Σακελλάριου, σ. 141

³²³ Αδάμ, σ. 169

³²⁴ Σακελλάριου, σ. 141

διαχείριση των άλλων δούλων και των οικιακών εργασιών ως οικονόμοι. Άλλες δούλες ήταν εξειδικευμένες στο μέγαλωμα των παιδιών και αυτές ήταν οι *τροφοί*. Ως τροφός ή *τιθηνή* μπορούσε να απασχοληθεί συνήθως μια δούλη, αλλά επίσης και κάποια Αθηναία φτωχής οικογενείας. Κάποιες επιτελούσαν τα καθήκοντα της μαίας. Άλλες από τις δούλες, που ζούσαν στο σπίτι, ήταν οι ερωτικές σύντροφοι του συζύγου, οι *παλλακίδες*, οι οποίες συχνά αποκτούσαν και παιδιά από αυτόν – καθώς επεβάλετο και σε αυτές να είναι το ίδιο πιστές με τη σύζυγο.

2.2 Οι μέτοικοι

Οι *μέτοικοι* ήταν ξένοι που είχαν μόνιμα εγκατασταθεί στην Αθήνα για διάφορους λόγους³²⁵. Τις περισσότερες φορές οι λόγοι αυτοί ήταν οικονομικοί, δεδομένου ότι μια φιλελεύθερη και αναπτυσσόμενη κοινωνία, όπως η αθηναϊκή των κλασικών χρόνων, αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για μια περισσότερο προσοδοφόρα επαγγελματική δραστηριοποίηση, ειδικά στο χώρο του εμπορίου. Για το λόγο αυτό, αντιλαμβανόμενοι την ιδιαίτερη χρησιμότητά τους στην οικονομική και εμπορική ζωή της Αθήνας, οι Αθηναίοι ήταν τόσο θετικά διακείμενοι προς την παρουσία τους στην πόλη³²⁶. Συχνά, όμως οι λόγοι ήταν και πολιτικοί, ήταν δηλαδή κατά κάποιο τρόπο πολιτικοί πρόσφυγες ή εξόριστοι³²⁷. Ως προς την καταγωγή τους, άλλοι ήταν Έλληνες και άλλοι πάλι *βάρβαροι* – οι οποίοι, αν στηριχτούμε στον Ξενοφώντα (*Περί προσόδων*) ενδέχεται και να ήταν περισσότεροι από τους πρώτους³²⁸.

Οι μέτοικοι ήταν ελεύθεροι μεν, αλλά όχι και πολίτες³²⁹. Έτσι, ακόμη και αν ήταν χρόνια εγκατεστημένοι στην πόλη, δεν ήταν δυνατό να γίνουν δεκτοί ως πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Δεν τους επιτρεπόταν η κατοχή ακίνητης περιουσίας, τόσο οικίας όσο και αγροτικών εκτάσεων (*έγκτησις γης και οικίας*)³³⁰, όπως επίσης δεν επιτρεπόταν ο γάμος τους με γυναίκες από οικογένειες γνήσιων πολιτών. Έως και την κλασική εποχή αποκλείονταν από την κατοχή ακινήτων, επιτρεπόταν ωστόσο η κατοχή κινητών περιουσιακών στοιχείων, για παράδειγμα επιχειρήσεις³³¹. Από τον

³²⁵ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 374

³²⁶ Σακελλάριου, σ. 138

³²⁷ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 374

³²⁸ Όπ.π., σ. 375

³²⁹ Σακελλάριου, σ. 139

³³⁰ Όπ.π., σ. 139

³³¹ Όπ.π., σ. 9

4^ο αιώνα και έπειτα φαίνεται ότι τους δόθηκε το δικαίωμα να κατέχουν τη γη στην οποία οικοδομούσαν την οικία τους, ενδεχομένως και ισοτέλεια τουλάχιστο ως προς τις υποχρεώσεις³³².

Στα δικαστήρια έπρεπε να παρουσιάζονται με τη συνοδεία ενός γνήσιου πολίτη, που λειτουργούσε ως εγγυητής και *προστάτης* του καθενός³³³. Ο Αθηναίος που ανέλαμβανε ως *προστάτης* ενός μετοίκου, έπρεπε να το δηλώσει στο Δήμο και να καταχωρηθεί αυτή του η δήλωση σε έναν ειδικό κατάλογο, ώστε να είναι δημοσίως γνωστή του η ιδιότητα και να παρουσιάζεται κάθε φορά που ήταν επιβεβλημένο³³⁴. Η δυνατότητα να παρουσιάζονται αυτοπροσώπως στα δικαστήρια και ειδικά στις *εμπορικές δίκες* τους παραχωρήθηκε κάπου στις αρχές του 4ου πΧ αι. Γενικά, στις εμπορικές δίκες οι μέτοικοι αντιμετώπιζονταν λίγο ως πολύ σχεδόν το ίδιο με τους γνήσιους, ίσως γιατί το εμπορικό δίκαιο είχε αναπτυχθεί με την εξέλιξη του εμπορίου, που κατά πολύ οφείλονταν στην επαγγελματική δραστηριοποίηση των μετοίκων³³⁵.

Για τους μετοίκους που δεν είχαν *προστάτη*, ή που δεν ανταποκρινόταν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, ασκείτο ενώπιον του πολέμαρχου η *γραφή απροστασίου* – τουλάχιστο έως και τον 4^ο πΧ αιώνα³³⁶. Η αιτιολογία σύμφωνα με την οποία ο μέτοικος διωκόταν, ήταν ότι η κατάστασή του προσέβαλε το πολιτικό σύστημα της Αθήνας. Σε περίπτωση που καταδικαζόταν, τότε υπήρχε ο κίνδυνος περιαγωγής σε κατάσταση δουλείας³³⁷. Πάντως, το αθηναϊκό δίκαιο προστάτευε τους μετοίκους από την παράνομη απέλαση. Ενδεικτικός είναι ο όρκος που έδιναν οι Ηλιαστές, οι οποίοι μεταξύ άλλων ορκίζονταν ότι θα προστατεύσουν τους μετοίκους από απελάσεις αντίθετες με τους νόμους και τα ψηφίσματα του Δήμου³³⁸. Επίσης, οι μέτοικοι δικαιούνταν να προσφύγουν στη δικαιοσύνη, εάν θεωρούσαν ότι είχαν ζημιωθεί από παράνομη ενέργεια κάποιας αρχής ή αξιωματούχου. Τέτοιες υποθέσεις εκδικάζονταν από την Ηλιαία – όπως και οι αντίστοιχες των Αθηναίων πολιτών³³⁹. Η Ηλιαία ήταν επίσης υπεύθυνη για την εκδίκαση φονικών υποθέσεων όπου ο κατηγορούμενος ήταν μέτοικος. Σε περιπτώσεις όπου ο μέτοικος ήταν το θύμα φονικής πράξης, αρμόδιοι ήταν οι Εφέτες του Παλλάδιου. Οι υποθέσεις μετοίκων που

³³² Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 376

³³³ Αδάμ, σ. 169

³³⁴ Σακελλάριου, σ. 138

³³⁵ Όπ.π, σ. 139

³³⁶ Όπ.π, σ. 138

³³⁷ Αδάμ, σ. 207

³³⁸ Σακελλάριου, σ. 139

³³⁹ Όπ.π, σ. 139

αφορούσαν αντιδικίες οικογενειακής ή κληρονομικής φύσεως εκδικάζονταν από των Πολέμαρχο³⁴⁰.

Τα δικαιώματά τους ήταν και θρησκευτικής φύσεως · μπορούσαν εξίσου να εκτελούν τα θρησκευτικά τελετουργικά που συνηθίζονταν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, όπως επίσης να συμμετέχουν και σε αθηναϊκές γιορτές ή πομπές, όπως τα Παναθήναια³⁴¹.

Οι μέτοικοι ήταν γραμμένοι στους καταλόγους του Δήμου όπου διέμεναν. Ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ειδικούς φόρους. Ο σταθερός ήταν το *μετοίκιον*, που ανερχόταν στο ποσό των 12 δραχμών το χρόνο για τους άνδρες και το μισό για τις γυναίκες³⁴². Εκείνοι που προωθούσαν τα εμπορεύματά τους στην αγορά πλήρωναν έναν ειδικό φόρο, το *ξενικόν*³⁴³. Σε περιπτώσεις όπου η πόλη έκρινε ότι έπρεπε να επιβληθεί στους διαμένοντες σε αυτή κάποιος ειδικός φόρος για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών, έδιναν και αυτοί *εισφορά* – και μάλιστα αν δεν είχαν να καλύψουν αυτά τα ποσά, κινδύνευαν άμεσα με δουλεία. Επίσης, ήταν υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν στην προστασία της πόλης υπηρετώντας ως οπλίτες, αλλά και να πληρώνουν τον πολεμικό φόρο³⁴⁴. Οι ευπορότεροι εξ αυτών ήταν υποχρεωμένοι να αναλαμβάνουν *λειτουργίες* προς χάριν της πόλης³⁴⁵. Οι υποχρεώσεις τους, ωστόσο, δεν ήταν μόνον οικονομικές. Οι μέτοικοι επίσης υπηρετούσαν στον αθηναϊκό στρατό και κυρίως στις συνοριακές φρουρές³⁴⁶.

Οι μέτοικοι ήταν ελεύθεροι να δραστηριοποιηθούν όχι μόνο ως μισθωτοί, αλλά επίσης και ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Έτσι, αρκετοί από αυτούς ήταν έμποροι, ιδιοκτήτες εργαστηρίων ή τραπεζίτες³⁴⁷. Οι τομείς που ήταν περισσότεροι πρόσφοροι για να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά ήταν η βιοτεχνία και το εμπόριο και ειδικά το θαλάσσιο, αφού το λιμάνι του Πειραιά είχε ιδιαίτερα ανεπτυγμένες και ασφαλείς εγκαταστάσεις³⁴⁸. Για την κλασική εποχή γνωρίζουμε ότι η μεγαλύτερη βιοτεχνία ανήκε στον Κέφαλο, πατέρα του Λυσία, που ήταν μέτοικος από τις Συρακούσες. Στη βιοτεχνία του απασχολούνταν 12 δούλοι, που κατασκεύαζαν όπλα³⁴⁹.

³⁴⁰ Σακελλάριου, σ. 139

³⁴¹ Όπ.π, σ. 140

³⁴² Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 374

³⁴³ Σακελλάριου, σ. 140

³⁴⁴ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 375

³⁴⁵ Σακελλάριου, σ. 139

³⁴⁶ Όπ.π, σ. 140

³⁴⁷ Όπ.π, σ. 139

³⁴⁸ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 374

³⁴⁹ Όπ.π, σ. 375

Στην κατηγορία των μετοίκων ανήκαν άνθρωποι, που όχι μόνο είχαν οικονομική επιφάνεια, αλλά έχαιραν γενικής εκτιμήσεως από την κοινωνία. Μάλιστα, είχαν το ελεύθερο να ασχοληθούν με διάφορους τομείς, όπως τη φιλοσοφία – απ’ όπου προέκυψαν πολύ σημαντικά ονόματα, μερικοί εκ των οποίων είχαν και τις σχολές τους. Ανάμεσα στους μετοίκους που δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της φιλοσοφίας ήταν ο Αναξαγόρας, ο Δημόκριτος, ο Πρωταγόρας, ο Ιππίας, ακόμη και ο Αριστοτέλης. Η δυνατότητα αυτή προέκυψε από την ελευθερία λόγου, που τους αναγνωριζόταν, το δικαίωμα να ζουν όπως θέλουν και να ασχολούνται με ό,τι προτιμούν³⁵⁰. Επίσης, κάποιοι μέτοικοι ασχολούνταν με τις τέχνες ή διάφορες επιστήμες, όπως για παράδειγμα ο Ιππόδαμος ήταν σπουδαίος αρχιτέκτονας.

Οι γυναίκες μέτοικοι ζούσαν μια ζωή πιο ελεύθερη από εκείνη των αστών γυναικών. Αυτές δεν είχαν *κύριο*, αλλά όπως και οι άνδρες – μέτοικοι, έναν προστάτη, που θα έπρεπε να είναι ένας γνήσιος Αθηναίος πολίτης, ώστε να την αντιπροσωπεύει στις νομικές υποθέσεις της.

Από την τάξη των μετοίκων προέρχονταν ως επί το πλείστον οι *εταίρες*, γυναίκες που είχαν μια πιο ελευθέρια αγωγή και συμπεριφορά. Για παράδειγμα, κυκλοφορούσαν στην αγορά με άνεση, συνομιλούσαν με όποιον ήθελαν χωρίς αυτό να θεωρείται κοινωνικά κατακριτέο³⁵¹, μέχρι που συμμετείχαν σε δημόσιες συζητήσεις στην Αγορά ή σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Λόγω της δυνατότητάς τους να μαθητεύσουν δίπλα σε ένα σοφιστή, ρήτορα και ούτω καθεξής, πολλές από αυτές είχαν αποκτήσει μόρφωση και υψηλό πνευματικό επίπεδο, ώστε η παρουσία τους ήταν εκτιμητή και στα συμπόσια, προσφέροντάς στους καλεσμένους άνδρες ευχαρίστηση, όχι μόνο ερωτική, αλλά και διανοητική. Αρκετές από αυτές είχαν επίσης και καλλιτεχνικές δεξιότητες. Οι *εταίρες* δικαιούνται να έχουν το δικό τους χώρο και να δίνουν σε αυτούς κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως κατεξοχήν συμπόσια³⁵².

³⁵⁰ Σακελλάρειου, σ. 140

³⁵¹ Fantham, Foley, Kampen, κα. σ. 112

³⁵² Όπ.π, σ. 155-159

2.3 Άλλοι μη –γνήσιοι Αθηναίοι

2.3.1 Τα νόθα τέκνα Αθηναίων πολιτών

Κάποιοι από τους διαμένοντες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων προέρχονταν από την ένωση ενός Αθηναίου πολίτη με την παλλακίδα του, δούλα που επιτελούσε ρόλο ερωτικής συντρόφου. Ακόμη και αν η πίστη της παλλακίδος ήταν αδιαμφισβήτητη, τα παιδιά αυτά δεν αναγνωρίζονταν ως γνήσιοι Αθηναίοι και δεν είχαν καθόλου τα αυτά δικαιώματα με εκείνα που αποκτούσε ο άνδρας με την επίσης Αθηναία σύζυγό του · ενώ δηλαδή η γυναίκα ως ερωτική σύντροφος είχε τις αυτές υποχρεώσεις, τα παιδιά της είχαν διαφορετική θέση ανάλογα με την κοινωνική της θέση.

Σε κάθε περίπτωση, όποιο παιδί δεν προέκυπτε από νόμιμο γάμο μεταξύ Αθηναίου πολίτη και κόρης Αθηναίου πολίτη, θεωρούταν νόθο και δεν είχε ούτε πολιτικά δικαιώματα, ούτε αξιώσεις στην πατρική περιουσία. Πολλές φορές διέτρεχε τον κίνδυνο να μη γίνει διόλου δεκτό από τον πατρικό οίκο, οπότε εφαρμόζονταν η *έκθεσις* ή *απόθεσις*. Σε αυτή την περίπτωση ο κύριος του οίκου έδινε εντολή σε κάποιον δούλο ή και στη μαία να πάρει το παιδί και να το εγκαταλείψει σε κάποια άλλη περιοχή. Στην καλύτερη περίπτωση τα παιδιά αυτά μεγάλωναν είτε ως δούλοι στο σπίτι αυτού που τα βρήκε και τα σπλαχνίστηκε, είτε στην υπηρεσία κάποιου ναού. Κατ' εξαίρεση, στα τέλη του Πελοποννησιακού πολέμου – όταν η Αθήνα ήταν πληθυσμιακά, αλλά και πολιτικά εξασθενημένη – αναγνωρίστηκε στους Ευβοείς η *επιγαμία*, το δικαίωμα δηλαδή σύναψης μικτών γάμων, μεταξύ Αθηναίων και Ευβοέων και αναγνώρισης των παιδιών που θα προέκυπταν από το γάμο αυτό ως γνήσιων Αθηναίων πολιτών.

2.3.2 Οι μητροξένοι

Η κατηγορία αυτή ήταν μια ενδιάμεση περίπτωση των γνήσιων τέκνων και των νόθων, γιατί ναι μεν ήταν παιδιά Αθηναίου πολίτη και από νόμιμο γάμο, με τη διαφορά όμως ότι η μητέρα ήταν ελεύθερη, αλλά μη-Αθηναία. Μέχρι και τα μέσα του 5^{ου} πΧ αιώνα για να αποκτήσει κάποιος την ιδιότητα του πολίτη δικαιωματικά, αρκούσε να είναι ο πατέρας γνήσιος Αθηναίος, ακόμη και αν μη μητέρα δεν ήταν

αστή, αλλά ξένη. Η κατηγορία αυτή των αγοριών ήταν οι *μητρόξενοι*, και ορισμένοι εξ αυτών μάλιστα ανεδείχθησαν σε εξαιρετικά σημαντικά ονόματα της αθηναϊκής ιστορίας, όπως ο Κίμωνας, του οποίου η μητέρα ήταν πριγκίπισσα της Θράκης, ο Θεμιστοκλής, του οποίου η μητέρα είχε καταγωγή θρακική ή καρική, και άλλοι γνωστοί Αθηναίοι³⁵³.

Επί Περικλέους, το 451/450 π.Χ. η Εκκλησία με ψήφισμά της αποφάσισε τη διαγραφή των μητρόξενων από τους καταλόγους των πολιτών³⁵⁴, εξομοιώνοντάς τους, έτσι, με τους νόθους και μάλιστα με ισχύ αναδρομική και αμετάκλητη³⁵⁵. Σύμφωνα με το νόμο αυτό, εάν ένα αγόρι δεν είχε και τους δύο του γονείς καταγόμενους από αθηναϊκούς οίκους, ήταν νόθο και άρα εκ καταγωγής στερημένο πολιτικών δικαιωμάτων. Οι λόγοι για τους οποίους ψηφίστηκε αυτός ο νόμος δεν είναι σαφείς. Μια ερμηνεία είναι ότι εντασσόταν στα πλαίσια προσπάθειας μείωσης των ξένων επιρροών στην Αθήνα, αφού ήταν πολλοί και κυριότατα αριστοκράτες εκείνοι που επέλεγαν να συγγενεύσουν με οίκους άλλων πόλεων – εξασφαλίζοντας έτσι και πολιτικές ενισχύσεις και συμμαχίες. Παράλληλα, έτσι αυξανόταν η δύναμη των Αθηναίων που αν και γνήσιοι, όμως ήταν περισσότερο αδύναμοι οικονομικά και πολιτικά και πλέον έπαιρναν το Δήμο στα χέρια τους. Η ειρωνεία βέβαια είναι ότι ο εκείνος που γνωρίζουμε ότι κατεξοχήν επλήγη από την ισχύ του νόμου αυτού ήταν ο ίδιος ο Περικλής, που έχασε στο λοιμό όχι μόνο τη ζωή του (429π.Χ.), αλλά και τους δύο γιους που είχε αποκτήσει από το νόμιμο γάμο του, τον Πάραλο και τον Ξάνθιππο, αφήνοντας πίσω του μόνον το γιο που είχε αποκτήσει με τη Μιλήσια εταίρα Ασπασία, Περικλή το νεότερο. Ο Πλούταρχος³⁵⁶ μας πληροφορεί ότι λίγο πριν από τον θάνατό του, οι Αθηναίοι άλλαξαν τον νόμο του 451 π.Χ. δίνοντας στο μητρόξενο γιο του Περικλή το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη και νόμιμου κληρονόμου του πατρός του. Από την άλλη, η υποχώρηση αυτή του Δήμου δε θα πρέπει να ερμηνεύεται μόνον ως προσωπική χάρη στο μεγάλο ηγέτη τους, αλλά και ως αποτέλεσμα της σημαντικής αριθμητικής μείωσης που είχε επέλθει στο σώμα των Αθηναίων πολιτών μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου³⁵⁷.

³⁵³ Σακελλαρίου, σ. 129

³⁵⁴ Όπ.π, σ. 130

³⁵⁵ Όπ.π, σ. 110

³⁵⁶ Πλούταρχου, Περικλής XXXVII

³⁵⁷ Mosse, σ. 48

2.3.3 Άλλα τέκνα Αθηναίων πολιτών στερημένα πολιτικών δικαιωμάτων

Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν παιδιά που προέκυψαν από Αθηναίους πολίτες, ακόμη και εντός γάμου, τα οποία όμως δεν έγιναν δεκτά από τον οίκο και αποπέμφθηκαν με τη διαδικασία της εκθέσεως. Πρόκειται συνήθως για παιδιά που ήταν δύσμορφα ή ακόμη και απλώς καχεκτικά. Το μέλλον των παιδιών αυτών κατά κανόνα, εφόσον τα είχε απαρνηθεί ο οίκος τους, ήταν η δουλεία.

3.1 Οι γνήσιες Αθηναίες

Οι γυναίκες, οι κόρες Αθηναίων πολιτών, αυτές που προέρχονταν από νόμιμο γάμο, με γάμο δηλαδή Αθηναίου πολίτη με γυναίκα οικογένειας Αθηναίων πολιτών, ήταν οι *αστές* ή *πολίτιδες*³⁵⁸. Η θέση της αστής κατοχυρωνόταν με την εγγραφή της στους καταλόγους της *φρατρίας*, δέκα μέρες μετά τη γέννησή της, όπως ίσχυε για κάθε τέκνο Αθηναίων, πράξη η οποία αποδείκνυε τη γνησιότητα της καταγωγής της³⁵⁹. Αντίθετα, όμως με ό,τι ίσχυε για τα αγόρια, η Αθηναία δεν εγγραφόταν στους καταλόγους της πόλης, κάτι που της στερούσε οποιαδήποτε αξίωση για πολιτικά δικαιώματα. Μεταιχμιακά, ωστόσο, ανήκε στο σώμα των Αθηναίων πολιτών με την έννοια ότι η συμβολή της (ειδικά από την αλλαγή του 451πΧ και έπειτα) ήταν καθοριστική για την κατοχύρωση της ιδιότητας του γνήσιου Αθηναίου πολίτη σε ένα γιο Αθηναίου. Άλλωστε, ο νόμος αυτός διέκρινε σαφώς και ευχερώς τις γυναίκες που προέρχονταν από ζεύγος Αθηναίων πολιτών από τις υπόλοιπες γυναίκες που διέμεναν στην πόλη (μέτοικους, δούλες και ξένες) και οι οποίες ήταν εντελώς, απόλυτα και τελεσίδικα αποκλεισμένες από το σώμα των πολιτών³⁶⁰. Επομένως, ενώ δεν κατείχαν την ιδιότητα του πολίτη, αφενός διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση του πολιτικού σώματος, αφετέρου με την εγγραφή τους στις φρατρίες διακρίνονταν από τους μη-πολίτες, αποκτώντας μια ιδιαίτερη, μεταιχμιακή θέση στην αθηναϊκή πολιτική οργάνωση.

³⁵⁸ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 373

³⁵⁹ Mosse, σ. 45

³⁶⁰ Fantham Elaine, Foley Helene Peet, Kampen Natalie Boymel, Pomeroy Sarah B., Shapiro Alan H., *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, Μτφρ. Μπούρας Κων., Επιμελ. Γκαστή Ελένη, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2004, σ. 104

3.1.1. Δικαιώματα των Αθηναίων γυναικών (κοινωνικά, δικαιοπρακτικά, θρησκευτικά)

Η Αθηναία, αν και κόρη ζεύγους γνήσιων Αθηναίων δεν είχε απολύτως κανένα δικαίωμα, αλλά βρισκόταν πάντοτε κάτω από την κηδεμονία ενός άντρα, του πατέρα ή του συζύγου της που ήταν ο *κύριός* της - σα να ήταν δηλαδή μονίμως ανήλικη³⁶¹. Σε κάθε περίπτωση η γυναίκα έπρεπε να έχει *κύριο* έναν άνδρα Αθηναίο πολίτη, είτε αυτός ήταν ο πατέρας της ή ο σύζυγός της. Αν ο πατέρας πέθαινε προτού αυτή παντρευτεί, έως το γάμο της κύριος ήταν ο διάδοχός του (για παράδειγμα ο γιος ή ο αδελφός του). Από όλες τις αρετές που θα μπορούσε η αθηναϊκή κοινωνία να αναγνωρίσει σε μια κοπέλα και κατεξοχήν σε μια κόρη Αθηναίων, ήταν να μην ακουστεί ποτέ για αυτή κάτι, να κρατά τόσο χαμηλούς τόνους, ώστε η κοινωνία να αγνοεί ακόμη και την ύπαρξή της³⁶².

Ο γάμος ήταν ένας κανόνας στη ζωή της γυναίκας, ώστε να περάσει από την κυριότητα του ενός άνδρα σε αυτή ενός άλλου. Δυνατότητα άρνησης αυτής του κανόνα δεν υπήρχε ως επιλογή³⁶³. Ακόμη κι αν πέθαινε ο σύζυγος, *κύριος* θα ήταν ο διάδοχός του, για παράδειγμα ο γιος της. Ακόμη και αν ο *κύριός* της επρόκειτο να απουσιάσει για ένα διάστημα, έπρεπε να οριστεί κάποιος που να αναλάβει προσωρινά την κυριότητά της. Έτσι, οι γυναίκες που προέρχονταν από οικογένειες γνήσιων Αθηναίων πολιτών, μολονότι ήταν οργανικό μέρος του σώματος των γνήσιων Αθηναίων, ωστόσο στερούνταν των δικαιωμάτων που απολάμβαναν οι άνδρες πολίτες.

Καταρχήν η γυναίκα δεν είχε δικαίωμα επιλογής του συντρόφου της – και ουσιαστικά το δικαίωμα αυτό δεν το είχε ούτε καν ο πατέρας της. Έτσι, για τη σύναψη ενός γάμου την πρωτοβουλία έπαιρνε ο πατέρας του μελλοντικού γαμπρού, που κανόνιζε συνάντηση με τον πατέρα της νύφης και συμφωνούσαν για τη σύναψη του γάμου με την παρουσία μαρτύρων. Μάλιστα, ειδικά για τις κόρες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων φαίνεται ότι υπήρξε μια σταδιακά αυξανόμενη τάση επιλογής του συζύγου μέσα από τον ενδοοικογενειακό κύκλο, ώστε η πατρική περιουσία παρέμενε εντός του ευρύτερου οικογενειακού χώρου³⁶⁴.

³⁶¹ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 373

³⁶² Fantham, Foley, Kampen, κα., σ.111

³⁶³ Όπ.π, σ. 97

³⁶⁴ Όπ.π, σ. 99

Κατά τη συμφωνία σύναψης του γάμου δινόταν και μια άλλη συμφωνία, εκείνη της προίκας και η ταύτιση των δύο αποδεικνύεται από τον όρο που καθιερώθηκε να χρησιμοποιείται: η *εγγύη*. Ο όρος αυτός ερμηνευόμενος κατά λέξη σημαίνει την τοποθέτηση ενός ενεχύρου στο χέρι. Στο ρόλο του ενέχυρου ήταν η ίδια η κοπέλα και η συνοδευτική της προίκα. Η συμφωνία αυτή ήταν κάτι αντίστοιχο με το σημερινό αρραβώνα, αλλά είχε νομική υπόσταση και βαρύτητα δεδομένου ότι γινόταν με την παρουσία μαρτύρων. Στα πλαίσιά της ο πατέρας της κοπέλας - η οποία συχνά δεν ξεπερνούσε καν την ηλικία των δεκαπέντε χρόνων - υποσχόταν ότι θα δώσει στην κόρη του προίκα, το ύψος και η σύνθεση της οποίας καθοριζόταν σε αυτή τη συνάντηση. Ο πατέρας υποχρεούταν να δώσει τουλάχιστο το ένα δέκατο της περιουσίας του σε χρηματικό αντίτιμο ή υλικό (έπιπλα, οικιακά σκεύη, κοσμήματα, ρούχα, κα). Η έλλειψη κάθε δικαιώματος, πρωτοβουλίας ή και θέσης της κοπέλας στην όλη διαδικασία επισφραγίζεται από το γεγονός ότι δεν ήταν καν υποχρεωμένη να παρίσταται στη συνάντηση.

Η παράδοση της κοπέλας στο γαμπρό μαζί με την περιουσία της ήταν η επόμενη φάση αυτής της συμφωνίας, η *έκδοση*, που συνεπάγετο νομιμότητα της συμβίωσης του ζεύγους (του *συνοικείν*) και της απόκτησης τέκνων. Γιατί κατά τα άλλα οι γάμοι δεν είχαν νομική επικύρωση, καθότι δεν καταγραφόταν σε κάποιον ληξιαρχικό κατάλογο θεωρούμενη ως πράξη κατεξοχήν ιδιωτική και άσχετη με τα της πόλεως. .

Η *έκδοση* – αντίθετα με την *εγγύη* – δεν ήταν μια άμεσα επιτελούμενη πράξη, αλλά ήταν μια σύνθετη διαδικασία διάρκειας τριών ημερών. Σε αυτή περιλαμβανόταν θυσίες προς τους θεούς, εξαγνιστικά λουτρά των μελλονύμφων, ένα γαμήλιο γεύμα και η μεταφορά της κοπέλας στο νέο της σπίτι, εκείνο της οικογένειας του γαμπρού. **Οι γάμοι διαρκούσαν τρεις μέρες και τελούνταν κυρίως κατά το Γαμηλιώνα μήνα, που ήταν αφιερωμένος στη μνεία των γάμων του Δία και της Ήρας, αλλά και στην Αρτέμιδα. Συγκεκριμένα, την παραμονή (προαύλια) τελούνταν θυσίες στο Δία, στην Ήρα, στην Άρτεμη, στον Απόλλωνα και την Πειθώ, τους προστάτες της γάμου.**

Η χρονική απόσταση ανάμεσα στις δύο φάσεις δεν ήταν δεσμευτική, αλλά εξαρτάτο από διάφορους παράγοντες. Συχνά φαίνεται να μεσολαβούσαν και χρόνια ολόκληρα και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις συνέβαιναν στο ενδιάμεσο διάφορα γεγονότα, τα οποία οδηγούσαν στη διάλυση του αρραβώνα. Σε αυτή την περίπτωση ο γαμπρός και η οικογένειά του υποχρεώνονταν να επιστρέψουν την προίκα που είχαν

λάβει κατά την *εγγύη*. Σε κάθε περίπτωση, η κοπέλα δεν είχε κανένα δικαίωμα επί της προίκας της, αλλά αυτή μεταβιβαζόταν από τον πατέρα στο σύζυγο και – αν ο γάμος έβαινε κατ’ ευχήν – από εκεί στα αρσενικά παιδιά που θα γεννιόταν³⁶⁵.

Το μέρος αυτό της περιουσίας που δινόταν ως προίκα στο γαμπρό, το ένα δέκατο της πατρικής της περιουσίας, δεν ήταν και τόσο ευκαταφρόνητο, αν αναλογιστούμε ότι προέκυπταν προς αποφυγή απόδοσής του περιπτώσεις *εκθέσεως* κοριτσιών. Η *έκθεσις* ήταν η εγκατάλειψη παιδιών σ’ ένα σημείο της πόλης. αν και δεν ήταν συχνό φαινόμενο, όμως τελικά τα παιδιά που εκτίθεντο ήταν στην πλειονότητά τους κορίτσια, ώστε ο πατέρας απέφευγε την υποχρέωσή του να τα προικίσει για να τα αποκαταστήσει και να αναγκαστεί σε συρρίκνωση της περιουσίας που θα διαβίβαζε σε έναν αρσενικό απόγονο. Μάλιστα, τα αγαθά που παρήγαγαν με τον προσωπικό τους μόχθο και προήγαγαν το βιωτικό επίπεδο της οικογένειας (οικιακές εργασίες, όπως το ράψιμο, το πλέξιμο, το κέντημα, κοκ), ενώ προσέθεταν στην προίκα όμως δεν αναγνωριζόταν ως μέρος της περιουσίας του οίκου.

Βέβαια, η *έκθεσις* κοριτσιών δεν καταδικάζονταν από την πόλη, γιατί ουσιαστικά εξυπηρετούσε κι εκείνη, καθώς βοηθούσε στον έλεγχο του πληθυσμού, ώστε να μην υπερβαίνουν οι γυναίκες τους άνδρες σε αριθμό – το οποίο θα σήμαινε συρρίκνωση των ιδιοκτητών της γης και έλλειψη στρατιωτικού δυναμικού. Επιπλέον, ήταν ηθικά προτιμότερο μέτρο, γιατί αποσοβούνταν ο φόνος του βρέφους, που ως φόνος θεωρούνταν μιαρή και καταδικαστέα πρωτίστως από τους θεούς πράξη. Και ακόμη και αν βρισκόταν κάποιος να σώσει το εκτεθειμένο κοριτσάκι από το βέβαιο θάνατο, στην καλύτερη περίπτωση θα το έπαιρνε στο σπίτι ως δούλα.

Πάντως, ο προικισμός της κοπέλας έδινε στις γυναίκες ένα από τα λιγοστά δικαιώματα εντός του γάμου, καθότι σε περίπτωση διαζυγίου ο γαμπρός ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει την προίκα που είχε παραλάβει – για αυτό άλλωστε και η χρήση της λέξης *εγγύη*, που ερμηνεύεται ως ενέχυρο, δηλαδή δεν είχε αναγκαστικά τελεσίδικο χαρακτήρα αυτή η οικονομική παροχή. Και λογικά μια κοπέλα που είχε δώσει μεγάλη προίκα για τη σύναψη του γάμου της, θα μπορούσε να τη χρησιμοποιεί ως μέσο άσκησης πίεσης προς το σύζυγο αν θα ήθελε κάποτε να γίνει σεβαστή η θέση της³⁶⁶. Άλλωστε, γνωρίζουμε περιπτώσεις όπου η αριστοκρατική καταγωγή μιας γυναίκας (συνδυαστικά και με την μεγάλη ηλικία της) της έδινε κάποιες δυνατότητες

³⁶⁵ Mosse & Schnapp- Gourbeillon, σ. 373

³⁶⁶ Fantham, Foley, Kampen, κα. σ. 103

πολιτικής τοποθέτησης ή και επιρροής³⁶⁷. Φυσικά, κατ' οίκον, στις ιδιωτικές περιστάσεις του βίου ήταν λογικό ενίοτε τουλάχιστο να επικρατεί η γυναικεία γνώμη³⁶⁸. Ειδικά μάλιστα για τα οικογενειακά θέματα, ίσως θα πρέπει να θεωρούμε βέβαιο ότι οι γυναίκες είχαν θέση και ότι αυτή εισακούονταν³⁶⁹.

Αυτή η προϋπόθεση, η επιστροφή της προίκας με τη διάλυση του γάμου είχε βέβαια καθιερωθεί, ώστε να δοθεί στο σύζυγο ένα κίνητρο όχι τόσο τη φροντίδα της γυναίκας, αλλά την αποτροπή των διαζυγίων. Η σύζυγος είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τον επώνυμο άρχοντα της πόλης της *απόλειψιν* του γάμου, δηλαδή άδεια να εγκαταλείψει τη συζυγική τους εστία, στην περίπτωση που ο σύζυγος είχε ξεπεράσει τα όρια της ανεκτικότητάς της με τις απιστίες ή τη βία συμπεριφορά του. Φυσικά, δεν ήταν πάντα βέβαιο αν θα αποδεχόταν το αίτημα ο επώνυμος άρχων, καθότι η μαρτυρία μιας γυναίκας δε θεωρούταν τόσο αξιόπιστη. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος διάλυσης ενός γάμου ήταν η *έκπεμψις*, δηλαδή η επιστροφή της γυναίκας στο πατρικό της σπίτι με πρωτοβουλία του συζύγου και χωρίς να είναι καν υποχρεωμένος για την αιτιολόγηση της απόφασής του. Σε μια πιο σπάνια περίπτωση επιτρεπόταν η *αφαίρεσις*, δηλαδή η επιστροφή στο πατρικό σπίτι με πρωτοβουλία του πατέρα της νύμφης και αυτό γινόταν κυρίως όταν δεν είχε προκύψει από το γάμο αρσενικός απόγονος.

Η γυναίκα δεν είχε νομική ή πολιτική υπόσταση, ακόμη και όταν έμενε χήρα. Σε αυτή την περίπτωση έπρεπε να ξαναπαντρευτεί ανεξαρτήτως σε ποια ηλικία ήταν. Κι αυτό γιατί ήταν πλέον κάτοχος και μέρους της πατρικής, αλλά και της συζυγικής περιουσίας (*επίκληρος*), ώστε ήταν απαραίτητο αυτή να περάσει στην κατοχή ενός ανδρός και συνήθως για το ρόλο αυτό καλούταν ο στενότερος συγγενής της. Φυσικά εάν η περιουσία αυτή ήταν μεγάλη, οι ενδιαφερόμενοι ήταν αρκετοί, αλλά και τότε δεν είχε λόγο στην επιλογή η γυναίκα, αλλά τα δικαστήρια. Μια δικαστική απόφαση, η *επιδικασία*, όριζε μέσω μιας *διαδικασίας*³⁷⁰ το μελλοντικό νόμιμο σύζυγο της επικλήρου, όπως και το ύψος και τη σύνθεση της προίκας της προς αυτόν. Εάν αποφαιζόταν ότι ο καταλληλότερος ήταν κάποιος που ήταν ήδη έγγαμος, εκείνος δικαιούταν να *εκπέμψει* την έως τότε σύζυγό του, για να παντρευτεί την *επίκληρο*. Ωστε, όχι σπάνια οι γυναίκες ήταν έρμαια των οικονομικών επιδιώξεων των ανδρών.

³⁶⁷ Fantham, Foley, Kampen, κα. σ. 109

³⁶⁸ Όπ.π, σ. 110

³⁶⁹ Όπ.π, σ. 151

³⁷⁰ Αδάμ, σ. 182

Η μοιχεία δεν ήταν ιδιαίτερο πρόβλημα για το σύζυγο. Αντίθετα, η σύζυγος για την οποία υπήρχαν έστω και υποψίες για διάπραξη μοιχείας, ήταν καταδικασμένη να αποπεμφθεί από το σπίτι και να της απαγορευτεί η συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές. Η στάση αυτή δικαιολογείται από το γεγονός ότι η μοιχεία έθετε σε κίνδυνο τη γνησιότητα των παιδιών που θα προέκυπταν από το γάμο.

Επιπλέον, η Αθηναία είχε παντελή έλλειψη δικαιοπρακτικών αξιώσεων: εκτός από το ότι δε μπορούσε να διεκδικήσει τα περιουσιακά στοιχεία του αποθανόντος συζύγου ή πατρός της και συνακόλουθα δεν επιτρεπόταν να έχει κινητή ή ακίνητη περιουσία, δεν της επιτρεπόταν να υπογράψει συμβόλαια, ούτε καν να παρίσταται σε δικαστήρια. Ειδικά όσον αφορά την παρουσία της στα δικαστήρια, η αντιμετώπισή της δε διέφερε από εκείνη των ανηλίκων. Καταρχήν δε μπορούσαν να εμπλακούν ως διάδικοι και φυσικά να εμφανιστούν αυτοπροσώπως στο δικαστήριο. Στη θέση τους θα εμφανιζόταν ο *κύριος* ή *εγγυητής* τους³⁷¹. Επίσης, δε μπορούσαν ούτε ως μάρτυρες να παραστούν. Εάν ήταν απολύτως απαραίτητη η μαρτυρία τους, μπορούσαν μόνο να καταθέσουν ενόρκως εκτός δικαστηρίου και κατόπιν να αξιοποιηθεί αυτή τους η μαρτυρία. Βέβαια, παραμένει ακόμη ανοιχτό το θέμα εάν η αποχή τους από τα δικαστήρια ήταν νομικό καθεστώς ή κοινωνικό κατεστημένο³⁷². Πάντως, είχαν σίγουρα το δικαίωμα απλής παράστασης σε δίκες, κυρίως εάν ήταν ανάγκη να επηρεάσουν την κρίση των δικαστών προς όφελος του συγγενούς τους³⁷³.

Όστε, η συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια ζωή ήταν εξαιρετικά μικρή και περιορισμένη σε κάποιες θρησκευτικές εκδηλώσεις. Μπορούσε να συμμετέχει, όχι μόνο στις τελετές της οικογένειας, της φρατρίας και της φυλής, αλλά επίσης και σε δημόσιες θρησκευτικές γιορτές και τελετές. Μάλιστα, είχε ιδιαίτερο ρόλο στα *Θεσμοφόρια*, γιορτή που ήταν αφιερωμένη στις παντρεμένες αστές και η οποία τιμούσε τη θεά Δήμητρα, το γάμο και τη γονιμότητα. Οι γυναίκες που συμμετείχαν, αστές στο μεγαλύτερο μέρος τους με ενδεχόμενη συμμετοχή και για τις παλλακίδες των Αθηναίων, διανυκτέρευαν για τρεις μέρες και νύχτες στο ιερό της θεάς στο λόφο δίπλα στην Πνύκα, την πρώτη για να μεταφερθούν τα αφιερώματα, τη δεύτερη ως μέρα νηστείας και την τρίτη για προσφορά θυσιών και παράθεση τελετουργικού συμποσίου³⁷⁴. Η λατρευτική αυτή εκδήλωση συνιστούσε τελετουργία με μυστήρια

³⁷¹ Αδάμ., σ. 180

³⁷² Όπ.π., σ. 167

³⁷³ Fantham, Foley, Kampen, κα., σ. 150

³⁷⁴ Mosse, σ.78

και συμβολικά δρώμενα, τα οποία όλα παραπέμπουν στη γονιμότητα του ζεύγους και της γης³⁷⁵.

Λατρευτική εκδήλωση με επίσης μυστηριακό χαρακτήρα ήταν και τα Λήνια, γιορτή προς τιμήν του Διονύσου. Στην πρωτόγονη μορφή της οι γυναίκες λάτρευαν το θεό στο βουνό, έχοντας εγκαταλείψει για κάποιο διάστημα τις εστίες και τις οικογένειές τους και έχοντας μετατραπεί σε *βάκχες*³⁷⁶, ενώ στην πιο πολιτισμένη εκδοχή της εορτής προσφέρουν κρασί όντας στεφανωμένες με κισσό, το ιερό φυτό του θεού και υπό τους ήχους του αυλού³⁷⁷.

Προς τιμήν του Διονύσου ήταν και τα Ανθεστήρια, τριήμερη γιορτή τελούμενη κατά τα τέλη του χειμώνα. Στη γιορτή αυτή είχε ξεχωριστή θέση και ρόλο η σύζυγος του Άρχοντα βασιλέα, η *βασιλίννα*. Στα καθήκοντά της συγκαταλέγεται η απόδοση μυστικών προσφορών στο ιερό του θεού εκ μέρους της πόλης και η καθοδήγηση για μια νύχτα δεκατεσσάρων γυναικών που προχωρούσαν σε τελετές, αφού είχαν δώσει σε αυτή έναν όρκο³⁷⁸.

Στη γιορτή των Μεγάλων Παναθηναίων, που εορταζόταν κάθε τέσσερα χρόνια, οι νέες κοπέλες της πόλης ύφαιναν έναν πέπλο (ένα μεγάλο ύφασμα) που θα κάλυπτε το άγαλμα της πολιούχου στην Ακρόπολη των Αθηνών. Τα κορίτσια αυτά, οι *αρρηφόροι*, ήταν δύο ή τέσσερα στον αριθμό και ηλικίας από επτά έως δέκα περίπου ετών, επιλέγονταν κάθε χρόνο (από τις αριστοκρατικές οικογένειες πιθανότητα³⁷⁹) για αυτό το σκοπό και έμεναν μέχρι επιτελέσεώς του στο Ερέχθειο υπό την επίβλεψη της ιέρειας της Πολιάδας θεάς³⁸⁰. Στην πομπή συμμετείχαν και άλλα κορίτσια σε ηλικία γάμου ανά ζεύγη ως *κανηφόροι*, μετέφεραν δηλαδή με κάνιστρα προσφορές προς τη θεότητα³⁸¹. Επίσης, στα Παναθήνια συμμετείχαν και χοροί κοριτσιών³⁸².

Άλλη θρησκευτική εκδήλωση στην οποία συμμετείχαν και κορίτσια ήταν η λατρεία προς τιμής της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα κάθε τέσσερα χρόνια και μάλιστα σε αυτή την εκδήλωση η κοινωνική θέση της οικογένειας δεν έπαιζε ρόλο στην επιλογή των κοριτσιών³⁸³. Τα κορίτσια αυτά διανυκτέρευαν σε μια στοά που είχε κατασκευαστεί ειδικά για αυτό το σκοπό. Στα πλαίσια της ίδιας λατρείας λάμβαναν

³⁷⁵ Fantham, Foley, Kampen, κα., σ. 121

³⁷⁶ Όπ.π, σ. 126

³⁷⁷ Όπ.π, σ. 123-124

³⁷⁸ Όπ.π, σ. 124

³⁷⁹ Όπ.π, σ. 118

³⁸⁰ Όπ.π, σ. 117

³⁸¹ Όπ.π, σ. 120-121

³⁸² Όπ.π, σ. 117, 120

³⁸³ Όπ.π, σ. 118

χώρα αγώνες δρόμου, δρώμενο με μυητική λειτουργία που έχει μείνει γνωστό ως *Αρκτηία* λόγω των μιμητικών κινήσεων των κοριτσιών, οι οποίες παρέπεμπαν στην αρκούδα³⁸⁴, ζώο που θυμίζει την κυνηγετική ιδιότητα της θεάς³⁸⁵.

Συμμετοχή γυναικών έχουμε επίσης στα *Άλωα*, γιορτή του αλωνίσματος που λάμβανε χώρα στην Ελευσίνα προς τιμήν της Δήμητρας και του Διονύσου, η λατρεία του Άδωνη και άλλες³⁸⁶, που έδιναν στις γυναίκες μια διέξοδο από την καθημερινότητα και από τη θέση στις οποίες τις είχε εξαναγκάσει η ηθική της ανδροκρατούμενης αθηναϊκής κοινωνίας.

Όσον αφορά τη συμμετοχή τους σε άλλες λατρευτικές εκδηλώσεις, για παράδειγμα σε θεατρικές παραστάσεις που λάμβαναν χώρα στα πλαίσια εορτασμών προς τιμήν του Διονύσου (πχ στα Μεγάλα Διονύσια), οι γνώμες διίστανται και, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολλές πιθανότητες να συμμετείχαν, ωστόσο δεν είναι δυνατό να δοθεί μια ασφαλή απάντηση³⁸⁷.

Παραστάσεις σε αγγειογραφίες μας δίνουν επιπλέον την πληροφορία ότι είχαν το ελεύθερο να συμμετέχουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις με ιερό χαρακτήρα όπως οι γάμοι και οι κηδείες³⁸⁸. Πέρα από τη συμμετοχή τους στην προετοιμασία της νύφης, οι γυναίκες, φιλενάδες και συγγενείς, επισκέπτονταν τη νεόνυμφη την επομένη του γάμου της³⁸⁹. Οι γυναίκες ήταν επίσης ήταν επιφορτισμένες με το καθήκον της επισκέψεως των οικογενειακών τάφων και της απόδοσης προσφορών (στεφάνια, κορδέλες, έλαια, κα)³⁹⁰.

Η απασχόληση των Αθηναίων γυναικών:

Η γυναίκα στην κλασική Αθήνα είχε ως βασική της μέριμνα την εύρυθμη λειτουργία του οίκου της και τη διαχείριση των οικιακών υποθέσεων³⁹¹. Οι κύριες ασχολίες τους ήταν η ανατροφή των παιδιών και η φροντίδα για το σπίτι και τον περισσότερο χρόνο τους τον περνούσαν στο *γυναικωνίτη*, στα ιδιαίτερα διαμερίσματά

³⁸⁴ Mosse, σ.77

³⁸⁵ Fantham, Foley, Kampen, κα., σ. 119

³⁸⁶ Όπ.π, σ. 126-127

³⁸⁷ Όπ.π., σ. 98

³⁸⁸ Όπ.π., σ. 111

³⁸⁹ Όπ.π, σ. 137

³⁹⁰ Όπ.π, σ. 132-134

³⁹¹ Όπ.π, σ. 138

τους, που ήταν βέβαια άβαρα για τον ανδρικό πληθυσμό, ακόμη και του ίδιου του οίκου³⁹². Εκεί έμεναν όχι μόνο η κυρία του οίκου και όσες άλλες ελεύθερες έμεναν μαζί της (πχ οι κόρες ή η χήρα μητέρα του συζύγου της), αλλά επίσης και οι δούλες του σπιτιού, που ήταν επιφορτισμένες με τις εξωτερικές δουλειές, ώστε να αποφεύγεται για τις αστές όσο το δυνατό η έξοδος από το σπίτι που θα την εξέθετε στην ανδρική θέα³⁹³.

Τα κορίτσια ακολουθούσαν έναν διαφορετικό, πιο περιορισμένο από τον αντρικό τρόπο ζωής από την ηλικία των επτά και έπειτα. Η εκπαίδευσή τους στο εξής θα περιοριστεί στη γραφή και στην ανάγνωση, ενώ οι περαιτέρω γνώσεις που θα τους δοθούν θα αφορούν τη διαχείριση του νοικοκυριού, το μαγείρεμα, το πλέξιμο, το κέντημα, το γνέσιμο στον αργαλειό και συναφείς ενασχολήσεις, οι οποίες θα προετοιμάσουν τα κορίτσια να γίνουν καλές σύζυγοι και μητέρες. Ακόμη και τα παιχνίδια τους, οι κούκλες και τα μικρά ζώα, τις προετοιμάζουν για να αναλάβουν το ρόλο τους ως μητέρες³⁹⁴.

Στις αγροτικές περιοχές και στις πιο φτωχές οικογένειες κάποτε οι γυναίκες βοηθούσαν τους συζύγους τους στην καλλιέργεια της γης, στην άλεση των δημητριακών και την κομιδή κανίστρων με καρπούς³⁹⁵, ή στην περισυλλογή φρούτων από τον κήπο³⁹⁶. Οι σύζυγοι των αστών της χαμηλής εισοδηματικής τάξεως που είχαν μια δική τους επιχείρηση ενδεχομένως βοηθούσαν σε αυτή, αφού σε παραστάσεις και χωρία βρίσκουμε μαρτυρίες για γυναίκες εργαζόμενες σε επιχειρήσεις και καταστήματα (πχ. ανθοπωλεία, αρωματικών ελαίων, κλπ)³⁹⁷. Αλλά και γενικά, ελεύθερες και μη, στήριζαν την παραγωγή προϊόντων υφαντουργίας, πρωτίστως για το σπίτι και τα μέλη του οίκου και σε πιο σπάνιες περιπτώσεις για την πόλη, όταν αυτή βρισκόταν σε δύσκολους καιρούς³⁹⁸.

Έτσι, η συμμετοχή της στα λατρευτικά δρώμενα της πόλης, όπως και η ενασχόλησή της με τη διαχείριση του οίκου τελικά έδινε κάποιες ελευθερίες ή πάντως κάποιες χαρές στην καθημερινότητά της, σε αυτό τον τρόπο ζωής που με μια πρώτη ματιά μοιάζει «έγκλειστος». Η αθηναϊκή κουλτούρα απέτρεπε την ανάμειξη των «γνήσιων» γυναικών με την πολιτική ζωή, αυτό όμως δε συνεπάγεται ότι ήταν

³⁹² Fantham, Foley, Kampen, κα., σ.111

³⁹³ Όπ.π, σ. 140

³⁹⁴ Όπ.π, σ. 141

³⁹⁵ Όπ.π, σ. 117

³⁹⁶ Όπ.π, σ. 146

³⁹⁷ Όπ.π, σ. 148

³⁹⁸ Όπ.π., σ. 148

έγκλειστες στο σπίτι ή ότι στερούνταν την κοινωνική αναγνώριση που τους προσέδιδε η σωστή διαχείριση του οίκου τους, η γενιά τους, η προίκα τους, το ήθος τους, κοκ. Άλλωστε, ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτιζαν στην αναπαραγωγή της πολιτικής κοινότητας (ειδικά από το 451πΧκε) τις καθιστούσε σημαντικό κομμάτι της αθηναϊκής πολιτείας. Επιπλέον, πολλές αστές που ανήκαν στα μέσα και κατώτερα οικονομικά στρώματα, που ήταν αναγκασμένες να εργάζονται, είχαν ακόμη πιο συχνή επαφή με την καθημερινότητα της πόλης. Πιθανότατα πιο ενισχυμένη θα ήταν η παρουσία τους στην πόλη τις περιόδους εκείνες κατά τις οποίες οι σύζυγοι απουσίαζαν σε εκστρατείες και σε πολέμους³⁹⁹, περιόδους κατά τις οποίες γνωρίζουμε ότι ανελάμβαναν και την οικονομική διαχείριση του οίκου⁴⁰⁰. Και φυσικά θα πρέπει να φανταστούμε ότι οι αστές είχαν το δικαίωμα να κυκλοφορούν στην πόλη προκειμένου να επισκεφτούν κάποιες άλλες αστές, φίλες τους, γειτόνισσες ή την οικογένειά τους⁴⁰¹.

3.2 Πολίτες στερημένοι πολιτικών δικαιωμάτων

3.2.1 Οι «άτιμοι»

Η *ατιμία* ήταν η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων και θεωρούταν ιδιαίτερα ατιμωτική ποινή, προσβολή της προσωπικότητας και ισοδυναμούσε τρόπον τινά με κοινωνικό αποκλεισμό. Η θέσπισή της ανάγεται πιθανότατα στην εποχή του Σόλωνα ως ποινή επιβαλλόμενη σε υποθέσεις του ιδιωτικού ποινικού δικαίου, ενώ αργότερα επεκτάθηκε και στο δημόσιο. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν όσοι είχαν χάσει – προσωρινά ή και μόνιμα – τα πολιτικά τους δικαιώματα. Ο λόγος γι' αυτό ποίκιλλε, ανάλογα με το αδίκημα που είχαν διαπράξει και για το οποίο είχαν τιμωρηθεί και αυτά ήταν συνήθως η προδοσία, ή η λιποταξία. Οι άνδρες αυτοί δε μπορούσαν να συμμετέχουν στην Εκκλησία του Δήμου και γενικώς στερούνταν των δικαιωμάτων που απολάμβαναν πρωτότερα ως γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες που ήταν.

Η ατιμία ήταν είτε ολική, είτε μερική. Η ολική ή πλήρης ατιμία στην αρχική της μορφή, την πιο απόλυτη συνεπάγετο την πλήρη απώλεια όλων των πολιτικών και

³⁹⁹ Fantham, Foley, Kampen, κα. σ. 100

⁴⁰⁰ Όπ.π, σ. 150

⁴⁰¹ Όπ.π, σ. 99, 149

νομικών δικαιωμάτων, καθώς και των περιουσιακών στοιχείων, ακόμη και απαγόρευση παραμονής εντός της πόλης και ισόβια εξορία (*αειφυγία*). Αυτό πρακτικά συνεπάγετο ότι ο απόλυτα άτιμος ήταν υποκείμενος σε κάθε μορφή αδικίας χωρίς καμία μορφή προστασίας – για παράδειγμα θα μπορούσε ο οποιοσδήποτε να κινήσει εναντίον του νομικές διαδικασίες που θα είχαν σοβαρότατες συνέπειες, χωρίς βέβαια ο ίδιος να μπορεί με κάποιο τρόπο να υπερασπιστεί τον εαυτό του, ή ακόμη και να δολοφονηθεί και εφόσον η δολοφονία του ήταν αδιάφορη για την πόλη και άρα θα έμενε ατιμώρητη. Η ολική ατιμία πρέπει να είναι μια πιο αρχαϊκή μορφή της ποινής αυτής και ουσιαστικά θέτει τον πολίτη εκτός του πολιτικού και κοινωνικού μορφώματος⁴⁰².

Συνηθέστερη, όμως, και μάλλον πιο πρόσφατη, ήταν η μερική ατιμία. Μερική ατιμία επιβαλλόταν σε κάποιους που είχαν διαπράξει αδικήματα, όπως μη – αποπληρωμή χρεών προς το δημόσιο, διασπάθιση της πατρικής περιουσίας, ή ως ποινή επιβαλλόμενη από δικαστήριο για σχετικά αδικήματα, όπως δωροδοκία δικαστών, ψευδομαρτυρία, κλπ⁴⁰³. Μερική ατιμία σήμαινε μείωση των πολιτικών δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα αδυναμία υποβολής προτάσεων στην Εκκλησία του Δήμου, ανάληψης αξιωμάτων, παράστασης στα δικαστήρια, ίσως και συμμετοχής σε συζητήσεις στην αγορά. Επίσης είχε και νομικούς περιορισμούς, αφού απαγορευόταν η συμμετοχή στην Ηλιαία. Ακόμη, είχε και θρησκευτικές απαγορεύσεις, όπως η παρουσία στα ιερά και η συμμετοχή στις δημόσιες θυσίες και στις αθλητικές εκδηλώσεις (καθώς αυτές θεωρούνταν μέρος των λατρευτικών τυπικών). Εκείνος, όμως που είχε τιμωρηθεί με μερική ατιμία, μπορούσε να συμμετάσχει στις συνελεύσεις και μάλιστα με δικαίωμα ψήφου. Επιτρεπόταν, επίσης, να θεωρείται κύριος της περιουσίας του και να συνάψει γάμο με Αθηναία, αποκτώντας γνήσια τέκνα – χωρίς η ατιμία να μεταβιβάζεται σε αυτά εξόν και να αιτία της ήταν οφειλές στο δημόσιο μέχρι αποπληρώσεώς τους⁴⁰⁴. Και φυσικά η ύπαρξή του προστατευόταν από το νόμο, ώστε να μην κινδυνεύει τουλάχιστο η ζωή του⁴⁰⁵.

Η ατιμία, μερική ή ολική, μπορούσε να είναι είτε προσωρινή, είτε οριστική. Η πρώτη ίσχυε για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και μετά το πέρας αυτού ο πολίτης ανακτούσε πλήρως τα πρότερα δικαιώματά του. Η δεύτερη ήταν δύσκολα

⁴⁰² Αδαμ, σ. 206

⁴⁰³ Όπ.π., σ. 206

⁴⁰⁴ Mosse, σ.86-87

⁴⁰⁵ Αδάμ, σ. 206

ανακλήσιμη · για την ακρίβεια, απαιτούταν η παμψηφής σύμφωνη γνώση του Δήμου. Η επιβολή της οριστικής ατιμίας προβλεπόταν για πολύ συγκεκριμένα και σοβαρά αδικήματα, είτε κατά της πόλης, είτε κατά συμπολίτου. Στα πρώτα συγκαταλέγεται η απόπειρα ανατροπής της δημοκρατίας και επιβολής τυραννικού καθεστώτος, όπως και κατάργησης ή αλλοίωσης της νομοθεσίας. Στα δεύτερα ο φόνος πολίτου στον οποίο η πόλη είχε εγγυηθεί το απαραβίαστο, ή η εξαπάτηση με την παρουσίαση μιας γυναίκας ξένης ή μετοίκου ως αστής.

Η ατιμία υφίστατο και ως ποινή συμπληρωματική, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση όπου κάποιος έχει βρεθεί ότι έχει ψευδομαρτυρήσει επανειλημμένως⁴⁰⁶ - οπότε δε του επιτρεπόταν ποτέ ξανά να καταθέσει ως μάρτυρας⁴⁰⁷. Για το λόγο αυτό φαίνεται ότι ήταν πολλοί οι Αθηναίοι – και κυρίως που είχαν κάποια θέση στην πόλη – απέφευγαν τη συμμετοχή τους σε δικαστικές διαμάχες ως μάρτυρες, φοβούμενοι τον κίνδυνο μιας κατηγορίας για ψευδομαρτυρία εναντίον τους, η οποία μακροπρόθεσμα ενδεχομένως να είχε σοβαρότατες συνέπειες⁴⁰⁸. Αλλά και πέρα από τις περιπτώσεις της ψευδομαρτυρίας, με ατιμία επαπειλείτο όποιος ήταν μάρτυρας κλήτευσης, όπου ο κατηγορούμενος ερημοδίκησε μεν, αλλά πρόσβαλε τη διαδικασία ενώπιον των θεσμοθετών ασκώντας *γραφή ψευδοκλητείας*⁴⁰⁹. Ακόμη, ατιμία επέσυρε και η εξύβριση άρχοντος που τελούσε εν ώρα υπηρεσίας και η άσκηση σωματικής βίας εναντίον του⁴¹⁰. Τέλος, με ατιμία τιμωρούνταν όποιος Αθηναίος πολίτης πλησίαζε το τέλος της στρατεύσιμης ηλικίας του και αρνούταν να υπηρετήσει τη θητεία του ως Διαιτητής⁴¹¹.

⁴⁰⁶ Αδάμ, σ. 214

⁴⁰⁷ Όπ.π, σ. 169

⁴⁰⁸ Όπ.π, σ. 174

⁴⁰⁹ Όπ.π, σ. 202

⁴¹⁰ Σακελλάρειου, σ. 194

⁴¹¹ Αδάμ, σ. 65

3.2.2 Οι εξόριστοι

Η εξορία ήταν μια κατάσταση επιβαλλόμενη στον Αθηναίο πολίτη με δύο τρόπους, σύμφωνα με ποινή κάποιου δικαστηρίου, η εκούσια. Τα αδικήματα για τα οποία προβλεπόταν ως ποινή η εξορία ήταν αυτά της σωματικής βλάβης από πρόθεση (*τραύμα εκ προνοίας*) και η ανθρωποκτονία από αμέλεια (*ακούσιος φόνος*). Αντίστοιχα για την ανθρωποκτονία από πρόθεση (*εκούσιος φόνος*) η εξορία δινόταν στον καταδικασμένο ως επιλογή εναλλακτική της θανάτωσης, την οποία όμως έπρεπε να κάνει προτού ολοκληρωθεί η δίκη και μάλιστα πριν ακόμη εκφωνήσει τη δευτερολογία του – την οποία μπορούσαν να αναλάβουν οι φίλοι του, προκειμένου να κερδίσει χρόνο να φύγει από την πόλη⁴¹².

Η οριστική εξορία θεωρούταν εναλλακτική της θανάτωσης, αφενός γιατί κύριο μέλημα της πόλης δεν ήταν τόσο η τύχη του κατηγορούμενου, όσο της πόλης με την αποφυγή του μιάσματος, αφετέρου δε γιατί η αποκοπή του δεσμού με την πόλη ισοδυναμούσε με θάνατο και ο *άπολις* ήταν ένας άνθρωπος χωρίς μέλλον. Άλλωστε, για εκείνον που ενώ είχε καταδικαστεί σε μόνιμη εξορία, εάν επέστρεφε στην πόλη, υπήρχε άμεσος και αντικειμενικός κίνδυνος θανάτωσης του.

3.2.3 Οι δεσμώτες

Η ποινή της φυλάκισης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων αφορούσε πολίτες, είχε περιορισμένη διάρκεια και εφαρμοζόταν σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις⁴¹³. Ίσχυε καταρχήν ως προφυλάκιση, έως ότου να γίνει η εισαγωγή της υπόθεσης στο αρμόδιο δικαστήριο. Λειτουργούσε επίσης ως επιπρόσθετη της βασικής ποινής – για παράδειγμα στις *δίκας κλοπής* επιβαλλόταν στον κλέφτη συμπληρωματικά με την αποζημίωση του θύματος της κοπής. Επιπλέον, στις περιπτώσεις της επιβολής της θανατικής ποινής, μέχρι να οριστεί η ημέρα εκτέλεσης της ποινής – όπως για παράδειγμα έγινε στην περίπτωση του Σωκράτη. Η θανατική ποινή εφαρμοζόταν σε σοβαρά αδικήματα, όπως ανθρωποκτονίες (από πρόθεση, με *φαρμακεία*, κα), αλλά επίσης και σε προδοσίες, ιεροσυλίας, απόπειρας εγκαθίδρυσης τυραννίας, κα. Την

⁴¹² Αδάμ, σ. 207

⁴¹³ Όπ.π., σ. 207

εκτέλεσή της διεκπεραίωναν οι Ένδεκα αξιωματούχοι της πόλης και πραγματοποιούνταν συνήθως με δηλητηρίαση με κώνειο και με *αποτυμπανισμό*⁴¹⁴.

3.3 Οι ξένοι οι παρουσιαζόμενοι ως πολίτες

Σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι υπήρξαν ξένοι, που παρουσιάζονταν ψευδώς ως κάτοχοι της ιδιότητας του πολίτη. Το φαινόμενο κάποιος ξένος να παρουσιάζεται ως Αθηναίος πολίτης δεν ήταν διόλου σπάνιο και εύλογα, αφού έδινε την ευκαιρία για πρόσβαση σε δικαιώματα και ποικίλα οφέλη. Πράγματι, γνωρίζουμε ότι υπήρχε ως φαινόμενο η περίπτωση κάποιος ξένος που είχε οικονομική ευχέρεια να εξαγόραζε Αθηναίους, ώστε να καταθέσουν αυτοί ότι είχαν συγγένεια μαζί του. Επομένως, παρά τις ασφαλιστικές δικλείδες που έθετε ο Δήμος, δεν έλειπαν περιπτώσεις εξαπάτησης.

Ανά εποχές αυξάνονταν οι υποψίες ότι υπήρχαν αρκετοί παράνομοι πολίτες/ Τότε ο Δήμος αποφάσιζε να διεξαχθεί *διαψηφισμός*, δηλαδή συστηματική σύγκριση των ονομάτων που εμφανίζονταν στον εκκλησιαστικό πίνακα, στον κατάλογο αυτών που είχαν δικαίωμα να μετέχουν σε συνελεύσεις του Δήμου, και των ονομάτων που αναγράφονταν στα δημοτικά ληξιαρχικά γραμματεία⁴¹⁵.

Η αποκάλυψη της ψευδούς βεβαίωσης της ιδιότητας του πολίτη αποκαλυπτόταν και με άλλους τρόπους. Κατεξοχήν γινόταν, όταν κάποιος επρόκειτο να αναλάβει κάποιο αξίωμα, για παράδειγμα να γίνει Άρχων, Πολέμαρχος, Βασιλεύς ή Θεσμοθέτης, όφειλε, για να αναλάβει τα καθήκοντά του, να δηλώσει ενώπιον της Βουλής τα ονόματα των γονέων του και τους Δήμους από τους οποίους αυτοί κατάγονταν.

Σε κάθε περίπτωση, αν προέκυπτε ασυμφωνία ανάμεσα στον κατάλογο των πολιτών και σε εκείνον της Εκκλησίας, η υπόθεση παραπεμπόταν στο δικαστήριο της Ηλιαίας για διαλεύκανση. Εάν η εξαπάτηση αυτή αποκαλυπτόταν, τότε εναντίον του ξένου ασκούταν *γραφή ξενίας* και εάν καταδικαζόταν, η προβλεπόμενη ποινή ήταν η πώλησή του από το Δήμο ως δούλου – εκτός της πόλης των Αθηνών⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Αδάμ, σ. 205

⁴¹⁵ Σακελλάριου, σ. 133

⁴¹⁶ Αδάμ, σ. 208

Από τους σωζόμενους δικανικούς λόγους που αφορούν το θέμα φαίνεται ότι ειδικά επί της εποχής του Πελοποννησιακού πολέμου προέκυψε τέτοιο πρόβλημα, καθότι προσήλθαν στην πόλη Αθηναίοι που αν και γνήσιοι όμως ήταν από την ύπαιθρο και δεν είχαν προλάβει να εγγράψουν τα παιδιά τους στο ληξιαρχείο της φυλής τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως επικαλούνταν την εγγραφή στη φρατρία - όπου η εγγραφή ήταν μάλλον πιο εύκολη διαδικασία, αφού γνωρίζουμε ότι σε αυτές κάποτε κατάφερναν να εγγραφούν και μέτοικοι⁴¹⁷.

⁴¹⁷ Σακελλάριου, σ. 133

Συμπεράσματα

Η όλη αυτή περιδιάβαση στην αθηναϊκή πολιτεία μέσα από το πρίσμα της διάκρισης σε πολίτες και μη – πολίτες μαρτυρεί ότι η Αθήνα των κλασικών χρόνων σαφώς και διέθετε ένα δημοκρατικό πολίτευμα με τη σημερινή έννοια, κυρίως εφόσον εν σχέσει με το συνολικό πληθυσμό μικρό μέρος του κατείχε πολιτικά δικαιώματα, εφόσον επιτρεπόταν η δουλεία και εφόσον η γυναίκα στερούνταν πολιτικής υπόστασης – και για άλλους λόγους, που όμως αποκλίνουν από το σκοπό της παρούσας μελέτης. Από την άλλη, η όλη πολιτική συγκρότηση δείχνει μια διαρκή προσπάθεια διασφάλισης της μεγαλύτερης δυνατής συμμετοχικότητας για όσους κατείχαν την ιδιότητα του πολίτη, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης και οικονομικής κατάστασης. Αυτό καταδηλούν μεταξύ άλλων οι μισθοί που ίσχυαν για τα περισσότερα αξιώματα, οι οποίοι στόχευαν στην αποφυγή αποκλεισμού των πιο απομακρυσμένων από το άστυ και των πιο φτωχών Αθηναίων, τα *θεωρικά*, που διασφάλιζαν σε όλους ίσες “μορφωτικές” ευκαιρίες, η επιλογή των αρχόντων της πόλης με χειροτονία του Δήμου, και άλλα μέτρα, που στόχευαν στην ενίσχυση της ενασχόλησης κάθε πολίτη με τα κοινά.

Σημαντικό είναι επίσης ότι ακόμη και όσοι δεν είχαν πολιτική οντότητα, όπως οι γυναίκες, οι μέτοικοι, ακόμη και οι δούλοι, ωστόσο υπήρχε μέριμνα δικαιοπρακτικής αντιπροσώπευσης και αυτών, ώστε να είναι γενικευμένη μια αντίληψη υπερίσχυσης του δικαίου στην κοινωνία. Έτσι, ακόμη και αν το αθηναϊκό πολίτευμα δε μπορεί να συγκριθεί με τα σημερινά, εξελιγμένα δημοκρατικά πολιτεύματα, ωστόσο απείχε και απέχει αισθητά από καθεστώτα ολιγαρχικά, αριστοκρατικά ή οχλοκρατικά. Ωστε το αθηναϊκό πολίτευμα ήταν όντως το τελειότερο της εποχής του, καθότι συνιστούσε το ενδιάμεσο των πολιτευμάτων στα οποία η εξουσία ασκείται από έναν (μοναρχία, τυραννία, κλπ) ή όλους (οχλοκρατία) · στην περίπτωση μας την εξουσία ασκούσαν όλοι όσοι εκ των έσω θεωρούνταν πολίτες, ακόμη και για λογαριασμό όσων δεν μετείχαν της ιδιότητας αυτής. Και αν και ο ίδιος ο Θουκυδίδης, πλέκοντας τον ύμνο του μεγαλύτερου πολιτικού άνδρα της κλασικής Αθήνας, του Περικλή, χαρακτηρίζει το πολίτευμα ενός ανδρός αρχή, όμως πρέπει να έχουμε υπόψη ότι αυτό ήταν μια κρίση μόνον, καθότι η ιστορία και συγκεκριμένα η βιογραφία του αυτού ανδρός, τελικά επιβεβαίωσε ποιος είχε πραγματικά την εξουσία και αυτός βέβαια δεν ήταν άλλος από το Δήμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άρθρα – Βιβλία - Μελέτες

Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σ., *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5ος και 4ος π.Χ. αι.)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη 2009

Δεσποτόπουλου, Κ., "ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

Μάνεση, Αρ. & Σπυρόπουλου Φιλ., "ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

Μιχόπουλος, Μ. *Από τον Θησέα στον Κλεισθένη, Η πορεία προς την Πνύκα*, εκδ. Σάκκουλα, 2004

Μπιργάλια, Ν., "Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

Σακελλαρίου, Μ., "ΑΜΕΣΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΙΣΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

Σακελλαρίου, Μ., "Η δικαιοσύνη" στο *Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΑΦΙΕΡΩΜΑ - Ιστορικά - ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ* (25, 06 - 04 - 2000)

Σακελλάριου, Μ. Β., *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Εκδ. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο, 2004

Fantham Elaine, Foley Helene Peet, Kampen Natalie Boymel, Pomeroy Sarah B., Shapiro Alan H., *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, Μτφρ. Μπούρας Κων., Επιμελ. Γκαστή Ελένη, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2004

Mosse, Claude, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα, Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 1996

Mosse, Claude, Schnapp - Gourbeillon, Annie, *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας 2000 - 31 π.Χ.*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2001

Πηγές

Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Παπαδής, Δ.Ι., εκδ. Ζήτρος, Αθήνα (αχ),

Ισοκράτους, *Παναθηναϊκός, Προς Δημόνικον*, εκδ. DeAgostini Hellas, Αθήνα, 2006

Πλουτάρχου *Παράλληλοι βίοι, Περικλής - Φάβιος Μάζιμος*, μτφρ. Ράπτης Γ.Α., εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2006